

129

КАЛІ ПАЎСТАЎ ХРЫСЦІЯНСКА-ДЭМАКРАТЫЧНЫ РУХ У БЕЛАРУСІ?

Хрысціянска-дэмакратычны рух узнік на пачатку XX стагоддзя ў асяроддзі слухачоў Пецярбургскай духоўнай акадэміі, а таксама ў гуртках настаўнікаў і каталіцкіх святароў у самой Беларусі. Датай арганізацыінага афармлення Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі (спачатку яна называлася Хрысціянская Дэмакратычная Злучнасць) лічыцца травень 1917 года. Заснавальнікамі яе былі ксяндзы Фабіян Абрантовіч, Адам Станкевіч, Лук'ян Хвецька, Кастусь Стаповіч, Аляксандар Астрамовіч, Францішак Будзька, Вінцеслав Гадлеўскі.

Асноўнай ідэяй беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў была ідэя вольнай незалежнай Беларусі. Яны падтрымалі Акт абвешчання Беларускай Народнай Рэспублікі 25 сакавіка 1918 года. Як арганізацыя дэмакратычнае БХД арыентавалася на эвалюцыйны шлях развіцця грамадства і парламенцкая формы барацьбы. Выступала супраць таталітарызму — фашызму і бальшавізму. Мела свой друкаваны орган — газету “Крыніца” (з 1926 года — “Беларуская Крыніца”).

Пасля Рыжскай змовы Беларуская Хрысціянская Дэмакратыя працягвала дзеянасць на тэрыторыі Заходняй Беларусі, якая адышла да Польшчы (сядзіба партыі знаходзілася ў Вільні). Пашырала там нацыянальную сведамасць сярод беларускага насельніцтва вёсак і мястэчкаў, заклікала адстойваць пра-

Янка Пазыняк, кіраўнік Беларускага Нацыянальнага Аб'яднання. Здымак зроблены ў Вільні ў 1915 годзе.

У 1913—1915 гадах разам з Антонам Бычкоўскім, Ядвігінам Ш. і Баляславам Пачопкам выдаваў у Вільні нашу першую каталіцкую газету “Беларус”. У 1928—1936 гадах рэдагаваў газету “Беларуская крыніца”, а з 1938 года — газету “Хрысціянская думка”. Усё свядомае жыццё ён прысвяціў служэнню свайму народу, змагаўся за нацыянальныя права беларусаў. Праз гэта няраз пераследваўся польскімі ўладамі, сядзеў у турме.

У каstryчніку 1939 года савецкія карніялы арыштавалі Янку Пазыняка. З таго часу аніякіх звестак пра яго няма.

ПРАГРАМА Беларускай Хрысціянской Дэмократыі.

(Надрукавана ў звязаць з афіцыйным зборніком праграмы Беларускага Народнага саюза, які з'явіўся ў кастрычніку 1937 г.)

1. Ідэічныя моты

§ 1. БХД заснована на ідеях хрысціянства і народнай традыціі, якія ў складзе народнай Беларускай Народнай Рэспублікі ўзніклі ў народніх традиціях і народнай рэспубліцы.

2. Адністым да земляку

§ 2. БХД пісьменна і практычна дзяржаць народнае единства і узаемнае народческое супраціўніцтва народных рэспублік.

§ 3. В пагоні на белым чырвонай БХД гонарна пачиначае ўсю народнастю Беларускую Рэспубліку ў звязе з фундаментальнымі і народнімі цікавістямі, якія пачынаюцца з будзільнай народніцтва, а якія працягваюцца да сучаснасці.

III. Шарк да нароў

§ 4. БХД пісьменна і практычна дзяржаць народніческія традыціі і земляцтва народніческіх грамадстваў, прапагандуя і пісьменніцтва на падставе арганізацій хрысціянскіх народніх і земляцтваў.

ва на беларускую мову ў школах і ў рэлігійным жыцці. Для ўзмацнення свайго ўплыву сярод сялянаў хрысціянскія дэмакраты заснавалі ў 1926 годзе ў Вільні Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры. Ад 1927 года сябрамі партыі, паводле зменаў у Статуте, маглі быць не толькі каталікі, але й праваслаўныя. Гэты крок даў ёй магчымасць стаць лідэрам сярод партыяў Заходняй Беларусі.

Павелічэнне колькасці сяброў БХД не магло не турбаваць тагачасныя акупацыйныя польскія ўлады. Асабліва ўзмацнілі яны контроль за Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыяй пасля таго, як у лютым 1936 года паміж Беларускім інстытутам гаспадаркі і культуры і Таварыствам беларускай школы было падпісаное пагадненне ў справе змагання за школу на роднай мове. Тым часам у самой партыі ў сувязі з рэарганізацыяй яе ў

Беларускае Нацыянальнае Аб'яднанне адбыўся падзел на дэмакратаў і кансерватораў. Кансерваторы на чале з *Вінцесём Гадлеўскім* утварылі арганізацыю — Беларускі Народны Фронт, а Беларускае Нацыянальнае Аб'яднанне ўзначаліў *Янка Пазьняк*.

Пасля далучэння Заходняй Беларусі да СССР многія хрысціянскія дэмакраты былі рэпрэсаваныя (сярод іх Янка Пазьняк, Адам Станкевіч, Станіслаў Грынкевіч, Янка Шутовіч, Фабіян Абрантовіч), некаторыя пэўны час як маглі працягвалі працу на карысць Бацькаўшчыны, іншыя выехалі за мяжу.

Сёння многія пазіцыі хрысціянскай дэмакратыі падзяляе найбольш масавая сучасная дэмакратычная арганізацыя — Беларускі Народны Фронт, які выйшаў на палітычную арэну краіны ў 1988 годзе, і Кансерватыўна-Хрысціянская партыя БНФ.

Польскія ўлады ў 20—30-х гадах праводзілі ў Заходняй Беларусі палітыку паланізацыі карэннага насельніцтва, каб зрабіць край этнічна польскім і такім чынам назаўсёды замацаваць сваё панаванне на нашых землях. “Крэсы Ўсходня” — як яны называлі беларускія землі — мелі для тагачаснае Польшчы выключнае, перадусім эканамічнае, значэнне. Так, у бюджэце на 1924 год першыя два месцы ў структуры польскага экспарту займалі беларускі лес і ўкраінская нафта. Беларуская сырэвіна і прадукцыя сельскае гаспадаркі (асабліва лён і вырабы з яго) фактычна трymалі канвертоўнасць польскай залатоўкі

Браніслаў Тарашкевіч, адзін з лідэраў нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі, знакаміты вучоны ў галіне мовазнаўства, аўтар першай навачаснай беларускай граматыкі, першы старшыня Таварыства беларускай школы.

Быў у ліку арганізатораў і кіраўніком 120-тысячнай Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады. За сваю палітычную дзеянасць двойчы сядзеў у польскай турме. Знайджанне там выкарыстаў для творчай працы: пераклаў на беларускую мову “Іліяду” Гамэра і “Пана Тадэвуша” Адама Міцкевіча.

У верасні 1935 года польскія ўлады выменялі зняволенага Б. Тарашкевіча на беларускага пісьменніка Францішка Аляхновіча, які сядзеў тады ў савецкім канцлагеры. А неўзабаве пасля гэтага, у траўні 1937 года, Тарашкевіч быў арыштаваны ў СССР і загінуў як “вораг народа”. Гэтакі ж лёс напаткай і ягоных паплечнікаў, якія занадта даверыліся бальшавікам.

130

ПОЛЬСКАГА ЯКІЯ БЫЛІ МЭТЫ
ЗМАГАННЯ З БЕЛАРУСКИМ
НАЦЫЯНАЛЬНЫМ РУХАМ
У ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ?

Драматычны гурток Мірскай філіі Таварыства беларускай школы. Здымак 1928 года.

Гэты здымак публікаўся яшчэ за савецкім часам ("Мастацтва Беларусі", 1989, № 3). Але "Пагоня" на ім была старанна зарэтушаваная, бо камуністычнае цэнзура забараняла выкарыстоўваць у друку выявы нашых нацыянальных сімвалаў.

ў Эўропе. Вывозачы з беларускіх земляў каштоўную сырavіну, Польшча навадняла ёе не-канкурэнтнымі на ўсходзеўрапейскім рынку нізка-якаснымі таварамі.

Беларускае насельніцтва было заўсёдным чыннікам нестабільнасці, а пры паշырэнні нацыянальна-вызвольных ідэяў становілася адкрыта пагрозлівай і варожай для польскай акупациі сілай. "Вогнішча беларушчыны", паводле аднаго з ідэолагаў польскай каланізацыі Заходняй Беларусі У. Студніцкага, стварала б сур'ёзную пагрозу каланіяльным планам Польшчы. Нездарма дзеянасць у Заходняй Беларусі нацыянальных арганізацый па выхаванні самасвядомасці, прапагандзе ідэі аб'яднання ўсіх беларускіх

земляў у адну дзяржаву, выданне беларускамоўнай літаратуры, адкрыццё школ і навуковых установаў, іншыя формы працы выклікалі рэпрэсіі з боку польскай улады.

Арышты беларускіх настаўнікаў і дзеячоў культуры, канфіскацыя газет і часопісаў, зачыненне беларускіх гімназіяў у Барунах, Наваградку, Клецку, Радашковічах ды іншых месцах, публічныя судовыя працэсы над нашымі патрыётамі, катаванні беларускіх дзеячоў у Лукішках, Картуз-Бярозе, Вронках ды іншых турмах, дыскрымінацыянае ў дачыненні да беларускага насельніцтва школынае, аграрнае, рэлігійнае заканадаўства — вось далёка не поўны пералік рэаліяў з жыцця Заходняй Беларусі пад польскай уладай.

Уціск і дыскрымінацыя беларусаў набылі такія памеры, што супраць гэтага пачала выказваць свой пратэст міжнародная грамадскасць і нават некаторыя польскія дзеячы, як, напрыклад, С.Жаромскі, а таксама пасобныя палітычныя арганізацыі.

У міжваенным перыядзе (1921—1939 гады) Вільня была палітычным і культурным цэнтрам Заходній Беларусі, яе неафіцыйнай сталіцай. Тут знаходзіліся сядзібы ўсіх беларускіх палітычных і грамадскіх арганізацый, працавалі беларуская гімназія, беларускі музей, шэраг навуковых і культурна-асветных установаў, рэдакцыі газет і часопісаў. Праўда, становішча ўвесь час мянялася да горшага, і напярэдадні Другой сусветнай вайны колькасць іх у выніку шавіністычнае палітыкі польскіх уладаў значна зменшылася.

Пасля прыяднання Заходній Беларусі да БССР беларускае грамадзянства Вільні было перакананае, што горад будзе нарэшце ў складзе беларускай рэспублікі. Афіцыйныя савецкія ўлады нават наладзілі масавую ўрачыстасць з нагоды далучэння Вільні да Беларусі “на векі вякоў”. Была створаная Вілен-

Базылянскія муры — гэтак называюцца пабудовы былога вуніяцкага кляштара ў Вільні на вуліцы Вастрабрамской. Здымак з боку брамы.

Шмат што ў нашай гісторыі звязанае з гэтымі мурамі. Некалі пасля Аршанскае перамогі Кастусь Астрожскі пабудаваў тут дзве царквы. А ў 1823—1824 гадах у памяшканнях, прыстасаваных расейскімі акупантамі пад турму, сядзелі філаматы і філарэты.

Пазней тут размяшчаліся беларускі прытулак для дзяцей-сіротаў, арганізаваны ксяндзом Адамам Станкевічам, драматычная майстроўня Францішка Аляхновіча, Беларускі музей імя Івана Луцкевіча, цэнтральная сядзіба Таварыства беларускай школы, Беларускае навуковае таварыства, беларуская гімназія.

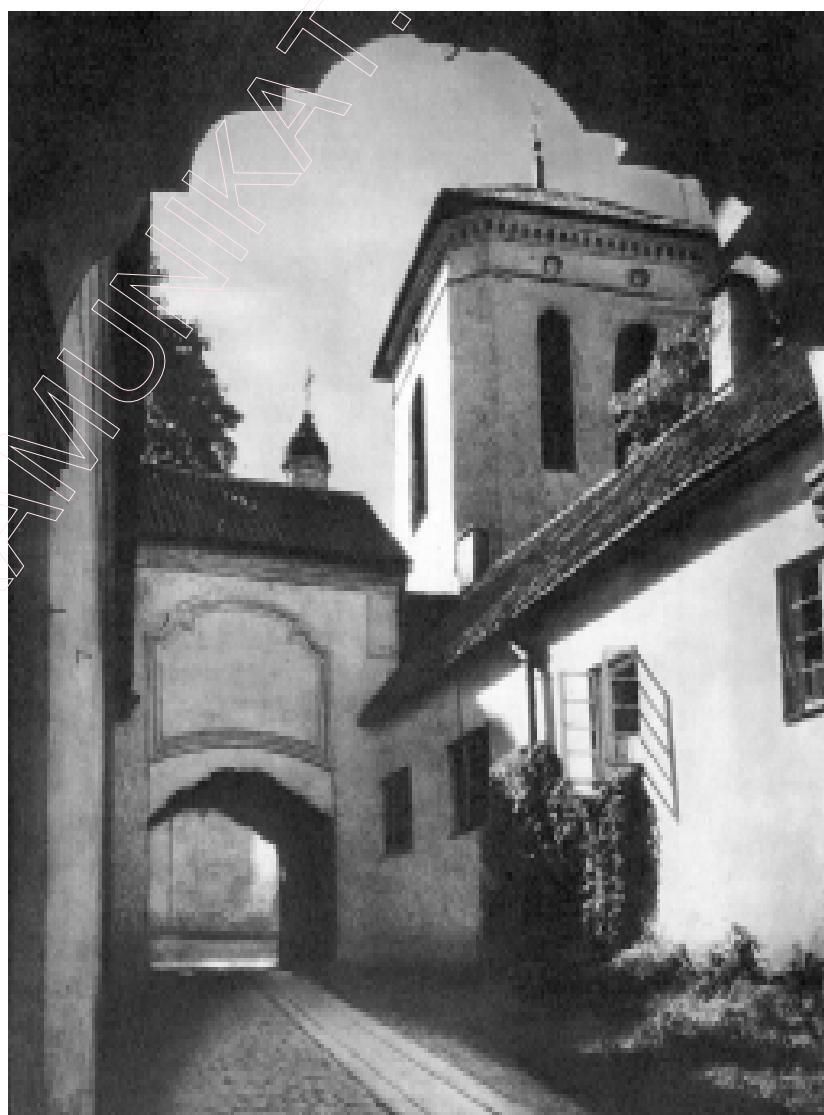
З Віленскай беларускай гімназіі выйшлі паэты Наталля Арсеннеўа, Хведар Ільяшэвіч, Але́сь Салагуб, Валянцін Таўлай, мастак Раман Семашкевіч, этнограф, дырэктар Беларускага музея ў Вільні Мар'ян Пецюкевіч, навуковец, старшыня Рады Беларускай Народнай Рэспублікі Вінцук Жук-Грышкевіч, гісторык і выдавец Вацлаў Пануцэвіч, вучоны-скарына-знатнавец, дырэктар Беларускага інстытута навукі і мастацства ў Нью-Ёрку Вітаут Тумаш, пісьменнік, выдавец часопіса “Зважай” Кастусь Акула, гісторык, аўтар папулярнай кнігі “Беларусь учора і сяньня” Язэп Найдзюк, журналіст і педагог Янка Багдановіч, публіцыст, культурна-грамадскі дзяяч Лявон Луцкевіч ды іншыя вядомыя дзяячы беларускай культуры.

131

ЯК ВІЛЬНЯ СТАЛАСЯ ЖАМОЙЦКІМ ГОРАДАМ?

ская вобласць, пачала выходзіць, як і ў іншых абласных цэнтрах, газета “Віленская праўда” на беларускай мове. Але сталася іначай.

10 кастрычніка 1939 года Сталін перадаў Вільню з Віленскім краем (гэта быў абшар з насельніцтвам 457 тысяч чалавек) Летуве. Нарком замежных спраў СССР Молатаў адзначаў тады: “Мы ведаем, што большыня насельніцтва гэтага аблшару не летувіская. Але гісторычнае мінулае ды імкненні летувіскага народа цесна звязаны з горадам Вільні, і ўрад СССР уважаў за неабходнае шанаваць гэтыя маральныя фактары”. Зра-

Вострая Брама ў Вільні з выяваю нашага старажытнага дзяржаўнага герба, якая натхніла Максіма Багдановіча на стварэнне славутага верша “Пагоня”:

Толькі ў сэрцы трывожным пачую
За Краіну радзімую жах, —
Ўспомню Вострую Браму съятую
І ваякаў на грозных канях.

Ў белай пене праносяцца коні, —
Реуцца, мкнуцца і цяжка хрыпяць...
Старадаўній літоўскай Пагоні
Не разьбіць, не спыніць, не стрымаць...

зумела, што такое “дабрадзеяства” мусіла быць аплочанае. Напачатку Москва атрымала права на размяшчэнне ў Летуве вайсковых базаў, а неўзабаве, як вядома, і ўвогуле “праглынула” яе.

Пасля далучэння Віленшчыны да Летувы жамойцкае насельніцтва горада (а яго у 1939 годзе было тут 2%) пачало імкліва ўзрасташаць за кошт перасяленцаў з этнічных жамойцкіх земляў. Адбывалася гэта і дзякуючы прытоку рабочых рук у прымысловасць, і ў выніку наплыву масы чынавенства, паліцыі, войска.

Становішча беларусаў тут сталася яшчэ горшое, чым за палякамі. Летувіская прапаганда сцвярджала, што яны не беларусы,

а “страчаныя летувісы”, што ім трэба толькі змяніць прозвішча, дадаўшы “-ас”, “-іс” або “-ус”, ды навучыцца жамойцкай мове. Бесправаце сярод беларусаў павялічылася, яны дыскрымінаваліся пры ўладкаванні на дзяржаўную службу. Тыя ж з іх, хто нарадзіўся па-за Віленшчынай, увогуле не маглі дастаць летувіскіе грамадзянства.

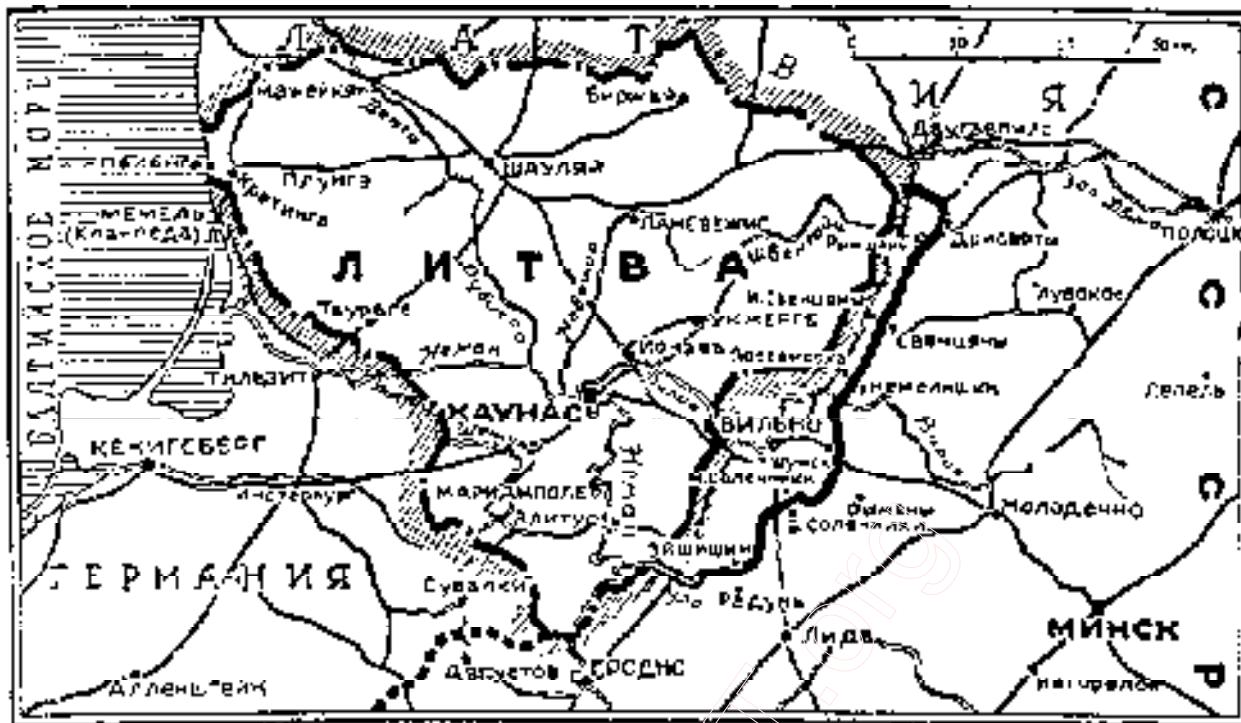
У часе вайны ініцыяタрамі карных захадаў з боку немцаў супраць нацыянальна сведамых беларусаў часта былі польскія шавіністы. Гэта разам з перадваеннымі сталінскімі рэпресіямі спрычынілася да катастрафічнага змяншэння колькасці беларускай інтэлігенцыі ў Вільні. І ўсё ж такі ў вайну тут яшчэ працавалі беларуская гімназія, настаўніцкая семінарыя, пачатковыя школы, выдавалася газета.

Паводле “Каляндарных нататак” Адама Станкевіча, пры канцы вайны летувісы панічна баяліся беларусаў, справядліва мяркуючы, што іхны актыўны калабарацыянізм, з аднаго боку, і шырокі супраціў беларусаў фашысцкай акупациі ды іх каласальныя ахвяры, з другога, могуць даць падставу для паваеннага перагляду лёсу Вільні. Але Сталін, падобна, не палічыў патрэбным вяртацца да гэтага пытання.

Канчатковое знішчэнне беларускага культурнага асяродку ў Вільні адбылося адразу пасля вайны. Летувіскі ўрад у асобе міністра асветы Ю. Жугжды не дазволіў адчыніць тут ніводнай беларускай школы, чаго дамагаліся А. Станкевіч ды іншыя беларускія дзеячы. Былі ліквідаваныя беларуская гімназія, настаўніцкая семінарыя, славуты музей імя

Пячатка Віленскай беларускай гімназіі, што працавала ў 1919—1944 гадах. Тут выкладалі такія высокакваліфікаваныя спецыялісты, як Браніслаў Тарашкевіч, Максім Гарэцкі, Антон Луцкевіч, Аркадзь Смоліч, Ігнат Дварчанін, Антон Грыневіч, Сяргей Паўловіч, Рыгор Шырма, Язэп Драздовіч, Янка Станкевіч, Алена Сакалова-Лекант, Хвадар Ільяшэвіч, Антон Неканда-Трэпка, Барыс Кіт.

На схематычнай карце 1939 года паказана беларуская этнічна тэрыторыя з Вільніем, аддадзеная Летуве паводле дамовы паміж Москвой і Каўнасам 10 кастрычніка 1939 года.

Думаем, нашаму чытачу цікава будзе даведацца, як у 1944 годзе, пасля выгнання немцаў, разглядалася пытанне пра мяжу паміж Беларусью і Летувой. Вядомы летувіскі пісменнік Юстас Палецкіс быў тады ў

складзе ўрадавай дэлегацыі (як старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета ЛССР) на прыёме ў Сталіна. Ён і распавёў гэтую гісторыю на таварыскай вячэры пад час свята беларускай пазэй ў Вільні 20 лістапада 1978 года:

“Ужо дагэтуль меркавалі пра лёс Вільні і баяліся, што яна нам не дастанецца. Бо ведалі, што Беларусь вельмі пацярпела ў вайне і там актыўна змагаліся з немцамі, тым часам як

у нас усё было не так. Сядзім, маўчым да нейкага часу. Ён, Сталін, і кажа: “Ну, што вы тут мяркуеце?” Мы мулімся, не адважваємся сказаць. А ён і гаворыць: “Я думаю, што мяжа павінна праісці, ну... вось так”, — і пазногцем правёў па карце. Тады мы, узрадаваныя, з палёгкай (Вільня з нашага боку!) падаліся да карты, падправілі што-кольвечы. Так мы здабылі Вільню”.

I. Луцкевіча. Усё гэта адбывалася адначасна з новай хвалій рэпрэсій супраць нашай інтэлігенцыі. Практычна ўсе беларускія нацыянальныя дзеячы і іх сем'і падпала пад арышты і дэпартацию.

Па ўзгадненні з Москвой і Варшавай замест беларускіх школаў пачалі насаджацца польская і расейская, было наладжанае выданне газеты “Чырвоны штандар” на польскай мове. Як і раней, польская ксяндзы старапліся ўбіць у галовы беларусам-каталікам, што ў сапраўднасці яны палякі. У гэтым былі зацікаўленыя і летувіскія ўлады. Яны, відаць, не бачылі іншага спосабу дэнацыяналізаваць беларусаў Віленшчыны, бо разумелі, што перавярнуць іх на жамойтаў досыць проблематычна.

Тым не менш, маючы на мэце змяніць дэмографічную сітуацыю на сваю карысць, яны імкнуліся накінучь беларусам хоць бы сваю вонкавую абалонку: дзе толькі маг-

чыма, запісвалі іх жамойтамі, перакручвалі імёны і прозвішчы на свой капыл (*Miцкявіч* замест *Міцкевіч*, *Васіліускас* замест *Васілеўскі*, *Астроўскайтэ* замест *Астроўская*, *Жвірбліс* замест *Верабей* і г. д.).

Адначасова ажыццяўлялася масавае перасяленне ў Вільню сялянаў з этнічнай Летувы. На працягу толькі 1944—1946 гадоў сюды панаехала блізу 100 тысяч новых жыхароў, а ўсяго да пачатку 1950 года — больш за 150 тысяч. Гэты працэс доўжыўся і ў наступныя дзесяцігоддзі.

Праводзілася таксама татальная летувізацыя тапанімікі Вільні і Віленскага краю (*Меднікі* сталі *Мядзінікай*, *Свянцяны* — *Швянчоніс*, *Салечнікі* — *Шальчынінкай*, *Вострая Брама* — *Аўшрас* і г. д.).

Такім чынам Вільні набыла нязвыклэ для сябе аблічча, упершыню за сваю шматсотгадовую гісторыю стаўшы жамойцкім горадам.

132

ДЗЕ БЕЛАРУСЫ ЗМАГАЛІСЯ СУПРАЦЬ ФАШЫЗМУ?

Пра ўдзел наших суайчыннікаў у барацьбе з фашызмам у 1941—1945 гадах на савецка-нямецкім фронце, а тым больш у партызанскіх аддзелах і ў падполлі напісана ўжо даволі шмат. Але Другая сусветная вайна для беларусаў пачалася намнога раней, яшчэ 1 верасня 1939 года, калі немцы напалі на Польшчу. Тым часам, як вядома, Заходняя Беларусь знаходзілася ў складзе Польскай дзяржавы. Больш за 100 тысяч беларусаў, якія праходзілі службу ў польскім войску, прынялі на сябе разам з палякамі ўдар германскай вайсковай мышны.

Ахвярна змагаліся адрезаныя ў першыя дні вайны абаронцы Вэстэрплятэ і Гданска. Даволі доўга стаяла непрыступнай для немцаў Берасцейская цытадэль (Брэсцкая крэпасць). Жорсткія бай праходзілі ў раёне Радама, а паміж Віслай і яе прытокай Бзурай адбылася, паводле ацэнкі нямецкіх гісторыкаў, “найбуйнейшая бітва за Польшчу”. Тысячи наших суайчыннікаў загінулі за 35 дзён зацятага змагання з ворагам.

Вялікую мужнасць у часе абароны Варшавы прайві ў легендарны беларускі генерал Станіслаў Булак-Балаховіч, які, аператыўна сфармаваўшы аддзел з 300 добрахвотнікаў, на працягу трох тыдняў стрымліваў танкавыя атакі немцаў.

У 1942 годзе вельмі шмат беларусаў, якія знаходзіліся ў канцэнтрацыйных лагерах

Штурм Монтэ-Касіна (травень 1944 года). У гэтай бітве нямала прыкладаў герайзму і самаахвярнасці паказалі беларускія хлопцы, і сярод іх — Рыгор Буслак, які коштам свайго жыцця праклаў баявым сябрам дарогу праз міннае поле.

Палеглыя пад Монтэ-Касіна жаўнеры знайшлі вечны спачын на мясцовых вайсковых могілках. У 1951 годзе сюды прыезджаў тагачасны презідэнт Беларускай Народнай Рэспублікі Мікола Абрамчык, каб аддаць даніну памяці героям-суайчыннікам.

А гэтым жа часам у Савецкай Беларусі ветэранаў вайны, якія змагаліся з фашыстамі ў войсках альянтаў, ушаноўвалі па-свойму. Унаучы з 31 сакавіка на 1 красавіка 1951 года спецслужбы арыштавалі ўсіх іх і вывезлі разам з сем'ямі ў Сібір.

СССР, запісаліся ў армію польскага генерала Андэрса, сфармаваную паводле пагаднення з савецкім кіраўніцтвам. Гэтая армія, а таксама другі корпус Андэрса, 1-я Панцырная дывізія, Брыгада парашутыстаў ды іншыя польскія фармаванні ваявалі на Заходнім тэатры вайны. Беларусаў у іх, паводле сама сціплых падлікаў, было больш за 30 000 чалавек і сярод іх — шмат афіцэраў, у тым ліку такія вядомыя генералы, як *Я.Верабей, М.Кукель, Н.Сулік*.

Нямала беларусаў служылі тады ў амэрыканскім войску і ваявалі на Заходнім фронце. Геройскай смерцю загінулі *В.Прост, А.Руслецкі, А.Саўчук, Б.Старадуб, Д.Уладыка* і сотні іншых. Нашы суайчыннікі ўдзельнічалі ў баявых аперацыях у Бельгіі і Нарвегіі, Францыі і Нідэрляндах, Італіі і Паўночнай

Яшчэ задоўга да вайны савецкія спецслужбы пачалі ствараць на тэрыторыі Беларусі сакрэтныя базы для магчымага вядзення партызанскай барацьбы, дзе захоўваліся зброя, медыкаменты, харчаванне. У выпадку акупацыі Беларусі яны меліся стаць цэнтрамі партызанскіх групав і аддзелаў (атрадаў) НКВД, асноўныя задачы якіх — дэзарганізацыя работы варожага тылу, знішчэнне ў тыле жывой сілы праціўніка, выведка і контрыведка, а таксама “вядзенне палітыка-растлумачальных мерапрыемстваў” сярод ворага і насельніцтва. Але ўжо ўвосень 1939 года на загад Сталіна гэтыя базы былі зліквідаваныя. Таму з пачатку вайны ва ўмовах імклівага наступу немцаў разгарнуць шырокі партызанскі рух не было як.

Пераварот 1917 года бальшавікі разглядалі як першы крок да ўсталявання сваёй улады ва ўсім свеце, і таму ленінская дактрина прадугледжвала новыя сусветныя войны. Першыя спробы экспартаваць рэвалюцыю (Вугоршчына, 1919 г., Польшча, 1920 г., Нямеччына, 1923 г. ды інш.) былі няудалыя. Але ад “вялікай ідэі” паслядоўнікі Леніна не адмовіліся і, калі ўвабраліся ў сілу, намерыліся яе ажыццяўіць.

19 жніўня 1939 года на закрытым паседжанні Палітбюро Сталін распараадзіўся пачаць таемную мабілізацыю, якая павінна была завяршыцца нападам на Нямеччыну і Румынію 6 ліпеня 1941 года. Была ўведзеная ўсеагульная вайсковая павіннасць. Каб павялічыць мабілізацыйныя магчымасці, жанчын саджалі на трактары, а мільёны падлеткоў вымушалі ісці працаваць на ваенных заводах.

Афрыцы. Шмат іх змагаліся ў французскім Руху Супраціву, у Гарыбалльдзійскіх брыгадах, Ваенна-паветраных сілах Брытаніі.

Несмяротную славу здабылі нашы ваяры ў жорсткай бітве за Монтэ-Касіна. На працягу паўгода амэрыканскія, ангельскія, новазеландскія, французскія і канадскія аддзелы па чарзе спрабавалі захапіць гэты старадаўні кляштар з глыбока эшаланаванай абаронаю, размешчаны на непрыступнай скале пры дзярозве ў Рым. І толькі ў траўні 1944 года дзякуючы мужнасці і адвазе жаўнераў Другога корпуса Андэрса, асабліва 5-й Крэсовай пяхотнай дывізіі, бальшыню якой складалі беларусы, Монтэ-Касіна быў узяты.

Усё гэта яскрава сведчыць пра той вялікі ўклад, які ўнеслі нашы бацькі і дзяды ў пэрэмогу над фашизмам.

133

ЯКУЮ РОЛЮ АДЫГРАЛІ
САВЕЦКІЯ СПЕЦСЛУЖБЫ ПАД ЧАС
НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫИ БЕЛАРУСІ?

Як пераканаўча паказаў сучасны гісторык Віктар Сувораў, узбраенне, тэхнічнае забеспячэнне і структура Чырвонай арміі прызначаліся менавіта для наступальных дзеянняў: і разлічаныя на ёўрапейскія аўтадарады хуткасныя танкі, якія маглі, скінуўшы тракі, рухацца на колах; і лёгкія, простиры ў кіраванні самалёты, перад якімі ставілася задача, знішчыўшы знянацьку варожую авіяцыю на аэрадромах, запанаваць у паветры; і тысячы тон падрабязных тапаграфічных картаў краін Цэнтральнай і Заходняй Эўропы; і 170 тысяч салдатай-чыгуначнікаў з неабходнай тэхнікай для пераробкі ёўрапейскай каляіны на шырокі савецкі стандарт; і больш за мільён паразуныстаў-дэсантынікаў, якія мусілі аператыўна ўзяць пад кан-

троль дарогі, масты ды іншыя стратэгічныя аб'екты на варожай тэрыторыі. Быў створаны таксама комплекс агітацыйных і прапагандысцкіх матэрыялаў да гэтай вайны: песні (да прыкладу, "Священная война"), праекты помнікаў "войнам-освободителям", шматлікія плакаты, адзін з якіх — "Родина-мать зовет" Іраклія Таідэ (гл. старонку 207).

Але амаль усё гэта ў адзін момант сталася непатрэбным, калі Гітлер, на два тыдні апярэдзіўшы Сталіна, напаў на СССР. Савецкія эшелоны з сотнямі тысяч тон артылерыйскіх снарадаў, падагнаныя да заходняй мяжы, былі захопленыя ў першы ж дзень вайны. Дзесяткі тысяч самалётаў не ўзняліся ў паветра, бо былі спаленыя на аэрадромах. А войска,

для якога ўжо падрыхтавалі скуранныя боты і якое праз паўмесяца магло пераможна крочыць па Эўропе, масамі здавалася ў палон: за першыя чатыры месяцы вайны былі палоненыя 3,5 мільёна чырвонаармейцаў. Такога разгрому сусветная гісторыя яшчэ не ведала.

Гэтая катастрофа — вынік таго, што Сталін не рыхтаваўся да абароны. Усё было падпрацаванае іншай мэце: імклівай заваёве Эўропы пад сцягам вызвалення ад фашыстыскай акупациі. Нямецкі фюрэр сваім захопам ёўрапейскага кантынента быў вельмі патрэбны Сталіну, бо расчышчай шлях сусветнаму камунізму. Нездарма тагачасныя савецкія лідэры называлі Адольфа Гітлера "ледаколам Рэвалюцыі".

Увесень 1941—весну 1942 года па ўсёй Беларусі дзеянічалі (паводле афіцыйных звестак) 16 аддзелаў НКГБ. Найбольш вядомыя з камандзіраў спецаддзелаў — *Кірыла Арлоўскі* і *Станіслаў Ваўшасаў*. Як правіла, чэкісткія аддзелы былі невялікія і мабільныя. Дзеянасць іх распаўсюджвалася на вялізныя тэрыторыі: так, аддзел "Вторыя" кантраліваў Быхаўскі, Бялыніцкі, Касцюковіцкі, Краснапольскі, Крычаўскі, Прапойскі, Рэчыцкі, Кармянскі, Рагачоўскі, Брагінскі, Васілевіцкі, Калінкавіцкі, Хойніцкі і Палескі раёны; аддзел "Ходокі" дзеянічаў у Го-

мельскай, Брэсцкай, Чарнігаўской, Сумскай, Жытомірскай і Валынскай абласцях.

У мэтах лепшай падрыхтоўкі партызанска-гага руху ЦК КП(б)Б супольна з камандаваннем Заходняга фронту ў сярэдзіне ліпеня 1941 года арганізавалі Вучэбна-аперацыйны цэнтр, дзе ў навучанні будучых партызанаў актыўны ўдзел бралі работнікі НКГБ.

Дыверсійная дзеянасць савецкіх спецслужбай мела на мэце справакаваць з боку нямецкіх акупантаў меры ў адказ. І сапраўды, акцыі чэкістуў спрычыняліся да карных экспедыцый немцаў супраць мірных беларускіх жыхароў. А карнія аперацыі ў свою чаргу выклікалі пратэст насельніцтва, шмат каго вымушталі ісці ў партызаны. Усё гэта па прынцыпе "снежнага камяка" ператварала партызанскі рух у масавы.

Чэкісты разам з падпольшчыкамі і партызанамі праводзілі тэратрыстычныя акты супраць буйных прадстаўнікоў акупacyjных уладаў, збіралі выведкавую інфармацыю. Акрамя таго, яны вялі ўлік "предателей и врагов Советской Отчизны", перадусім супрацоўнікаў створанай немцамі мясцовай цывільнай адміністрацыі, якіх каралі смерцю разам з сем'ямі, не шкадуючы ні старых, ні жанчын, ні дзяцей. Удзел інтэлігенцыі ў арганізацыі беларускага школьніцтва, культурнай працы і нават выкананне сялянамі накладзеных на іх акупacyjнай уладай абавязкаў па здачы сельгаспадарчай прадукцыі таксама трактаваліся як "измена Советской Родине".

Партызанскі аддзел імя П.К.Панамарэнкі накіроўваецца на баявую аперацыю.

Два таталітарныя рэжымы, што прэтэндавалі на сусветнае панаванне, раней ці пазней мусілі сутыкнуцца. Не маглі мірна сусінства гэтыя драпежнікі. Вынікі сутыкнення сталіся катастрофічнымі. Нямеччына на Ўсходнім фронце (да 20 красавіка 1945 г.) страціла 2 мільёны 440 тысяч салдатай і афіцэраў (1040 тысяч забітымі і 1400 тысяч палоннымі), а Савецкі

Саюз — больш за 26 мільёнаў (блізу 20 мільёнаў забітымі і 6 мільёнаў палоннымі, з якіх амаль 4 мільёны былі знішчаныя ці памерлі ў няволі).

Незлічоныя беды і няшчасці спазнала ў цывільнае насельніцтва. Дзесяткі мільёнаў удоў, сіротаў, калек, разбураныя гарады, спаленыя вёскі пакінула па сабе Другая сусветная вайна. Наша краіна — Беларусь —

страціла ў ёй трэцюю частку свайго насельніцтва.

Гэты здымак — як абвінаваўчы акт вайне і таталітарызму. Там, дзе крынічыла жыццё, дзе не сціхаў дзіцячы смех, дзе гучалі родныя песні, — папялішча, а побач — апошні прытулак нямецкіх хлопцаў, што ішлі заваёўваць “жыццёвую прастору”. І над усім гэтым — магільная цішыня.

У 1942—1944 гадах НКГБ былі закінутыя дзесяткі групай, якія акрамя выканання спецыяльных задач павінны былі разам з падпольнымі органамі займацца арганізацыяй партызанскага руху. Яны вылучаліся жорсткасцю да мясцовага насельніцтва, у іх асяроддзі нярэдкімі былі даносы, неабгрунтаваныя арышты і расстрэлы на месцы.

У складзе партызанскіх аддзелаў, брыгад

і злучэнняў, паводле звестак Беларускага штаба партызанскага руху, знаходзіліся бойці за 1850 камуністаў-чэкістай. Да лета 1944 года ў выведцы і контрвыведцы партызанскіх аддзелаў Беларусі працавалі больш за 560 чэкістай. Агульнае кіраванне іх дзейнасцю ажыццяўляла аператыўна-чэкістская група НКГБ па БССР, якую ўзначальваў *Лаурэнцій Цанава*.

Армія Краёва была створаная на загад польскага эміграцыйнага ўрада ў Лондане 14 лютага 1942 года. Дзейнасць яе падпарадкоўвалася задачы аднаўлення Польскай дзяржавы ў даваенных межах, г. зн. разам з Заходнім Беларуссю. У розныя перыяды акупациі Армія Краёва выступала то супраць немцаў і “чырвоных”, то на баку іх (гэтак жа вагалася стаўленне да яе нямецкіх акупантаў і савецкага падпольля). Фактычна была абра-

СУПРАЦЬ КАГО ВАЯВАЛА АРМІЯ КРАЁВА Ў БЕЛАРУСІ?

ная тактыка збірання сілаў і чакання “адпаведнага моманту”.

У 1942 годзе савецкія і польскія партызаны захоўвалі нейтралітэт, супольныя ж акцыі былі рэдкія і толькі абарончыя — супраць карных экспедыцый немцаў, іх гарнізону ў партызанскіх зонах і г. д. Сітуацыя

Гераічнай і адначасова трагічнай старажыткай у гісторыі Арміі Краёвай было Варшаўскае паўстанне, якое адбылося ў жніўні—верасні 1944 года. Згодна з планам "Бура", пад час ад-

ступлення фашистоўскіх войскі ў Варшавы меркавалася ўзняць паўстанне і самастойна авалодаць сталіцай яшчэ да прыходу Чырвонай арміі. Гэта рабілася дзяля палітыч-

ных мэтаў: каб законны польскі ўрад, які знаходзіўся тады на эміграцыі, паспейчы стварыць уладныя структуры, пакуль Масква не накінула палякам сваёй улады.

Фармаванні Арміі Краёвай, якім не ставала нават стралковай зброяю, процістаялі варожым танкам, ракетам, гарматам і штурмавой авіяцыі. Тым часам савецкія войскі наўмысна спынілі ваенныя дзеянні на гэтым участку фронту, чакаючы, калі немцы задушаць паўстанне. Дапамога ж паўстанцам з паветра ад заходніх альянтаў была нязначнай. І пасля 63-дзённых крывавых баёў, нягледзячы на масавую падтрымку цывільнага насельніцтва, паўстанне пацярпела паразу. Загінула блізу 200 тысяч чалавек, горад быў зруйнаваны да аснов. Гітлер загадаў зраўняць Варшаву, якая стала сімвалам імкнення польскага народа да свабоды, з зямлёю. Яе бурый і палітічны ажно да студзеня 1945 года. Але дарма што Варшаўскае паўстанне пацярпела паразу. Яно прадэмантравала ўсяму свету прагу палякаў да незалежнасці і стрымала савецкае кірауніцтва ад намеру далучыць Польшчу да ССР.

На гэтым фотаздымку — адна з вуліц польскай сталіцы ў часе паўстання 1944 года.

змянілася пасля загаду Цэнтральнага штаба партызанскага руху 22 чэрвеня 1943 года (падпісанага П.Панамарэнкам), які прадугледжваў ліквідацыю палякаў у савецкіх партызанскіх аддзелах, разрыў супрацоўніцтва з Арміяй Краёвай і разбрэшенне яе фармавання ў тэрыторыі Заходніяй Беларусі. У 1943—1944 гадах адбываліся бай паміж савецкімі і польскімі партызанамі на Нёмане, пад Ашмянай, каля Нарачы і Браслаўскіх азёраў. З свайго боку Галоўнае камандаванне Арміі Краёвай у Варшаве таксама забараніла супрацоўніцтва з "саветамі", але ніколі не давала загаду нападаць першымі.

"Барацьба з немцамі" часцей за ўсё зводзілася да вынішчэння акоўцамі беларусаў, што служылі ў паліцыі, беларусаў-настаўнікаў, службоўцаў ды іх сем'яў. Шэраг жа фармаванняў Арміі Краёвай, нягледзячы на забарону Галоўнага камандавання, пайшлі на таемнае супрацоўніцтва з фашистамі, якія прапанавалі зброю наўзамен нейтралітэту і ачышчэння ад "саветаў" вызначаных раёнаў. З немцамі кантактавалі палявыя камандзіры А.Кшыжаноўскі ("Вільк"), Ю.Свіда ("Лех") ды іншыя, але найбольш актыў-

на супрацоўнічалі з імі Ч.Зяёнчкоўскі ("Рагнер"), А.Пільх ("Гура"), а таксама З.Шэндзеляж ("Лупашка").

Ад гэтых аддзелаў выразна адрозніваўся VIII ударны кадравы батальён Баляслава Пяціцкага, сформаваны пад Варшавай, які вёў у Беларусі актыўныя і паспяховыя бай з нямецкімі акупантамі.

План "Вострая Брама", што прадугледжваў вызваленне палякамі Вільні да падыходу Чырвонай арміі, не ўдаўся. Частка сілаў Арміі Краёвай у ліпені 1944 года была разбрэонена войскамі НКВД, іншыя аддзелы з баямі прарываліся на захад, рэшткі іх пайшлі ў падполле. Акоўцы, звязаныя з немцамі, адступілі за Нёман і Буг. На Беласточчыне аддзелы "Лупашкі" распачалі адкрыты тэрор супраць беларусаў — знішчалі іх сем'ямі, палітічнымі хаты і цэрквы.

Такім чынам, варты адзначыць, што пры ўсіх зменах палітычнага становішча і тактыкі Арміі Краёвай яе дзеянасць у Беларусі заўсёды была, як правіла, выразна антыбеларускай, фактычна з'яўлялася працягам іншымі сродкамі "санацыйнай" палітыкі даваеннай Польшчы.

Адным з сведчанняў незгасальнай ідэі адраджэння і незалежнасці нашай дзяржавы быў Саюз Беларускіх Патрыётаў — падпольная моладзевая арганізацыя, якая дзеянічала на поўначы Меншчыны і заходзе Віцебшчыны.

Увосень 1944 года, калі фронт ужо адсунуўся да Віслы, у Глыбокім і Паставах былі адчыненыя педагогічныя вучылішчы. Набіралі туды хлопцаў і дзяўчатаў, якія перад тым у часе фашыстоўскай акупацыі вучыліся ў Паставскай настаўніцкай семінарыі або ў беларускіх школах, дзе настаўнікі-энтузіясты вялі патрыятычнае выхаванне — праз лекцыі беларускай гісторыі і літаратуры, гурткі мастацкай самадзеянасці. Трапляючы ў савецкія педагогічныя вучылішчы, моладыя людзі сустрэкалі зусім іншае: варожасць да ўсяго беларускага і татальную русіфікацыю.

Найбольш сведамыя навучэнцы пачалі гуртавацца, што нарэшце прывяло да ўтворэння ў педвучылішчах увосень 1945 года нелегальных патрыятычных груп, якія затым аб'ядналіся ў СБП. Перад бел-чырвонабелымі сцягамі і гербам “Пагоні” моладзь прымала прысягу: “Я, беларус (імя і про-

135

ШТО ТАКОЕ САЮЗ БЕЛАРУСКИХ ПАТРИЁТАЎ?

звішча), уступаючы ў Саюз Беларускіх Патрыётаў, прысягаю перад Бацькаўшчынай і Беларускім Народам, што заўсёды буду верны ідэалам Свабоды і Незалежнасці Беларусі. Калі ж па слабасці сваёй або ліхім намеры я парушу гэту прысягу і выдам тайну сяброў, няхай пакарае мяне Бог ганебнай смерцю здрадніка Радзімы”.

Менавіта свобода і незалежнасць нашай краіны былі галоўнай мэтай дзейнасці гэтай арганізацыі. Ейныя сябры займаліся самадукаций і прапагандай сваіх поглядаў сярод прыяцеляў і знаёмых, пашыралі шэрагі аднадумцаў у мясцовасцях, куды траплялі на працу пасля заканчэння вучобы. Рыхтавалі-

Сябры Паставскай групы Саюза Беларускіх Патрыётаў незадоўга перад арыштам: (злева направа, сядзяць) Але́сь Адамовіч, Ангеліна Бароўка, Мікола Асіненка (кіраунік), Ніна Асіненка, Валянцін Лагунёнак; (стаяць) Але́сь Амельяновіч, Сымон Касарэўскі, Віктар Стакоўскі, Але́сь Дзікі, Сікорскі, Уладзімір Лысёнак. Здымак зроблены на пачатку 1947 года.

ся дзейніцаць не толькі словам — сярод падпольшчыкаў праводзілася таксама і вайсковая падрыхтоўка.

Не маючы практикі падпольнай работы, без падтымкі сталых людзей і сувязяў з іншымі нелегальнымі арганізацыямі Беларусі СБП быў асуджаны на правал (тым больш што ў яго шэрагі ўбіўся правакатар). Арышты пачаліся ў лютым 1947 года. Затым былі допыты з запалохваннямі, здзекамі, катаваннямі. Летам і восенню 1947 года, а таксама ў наступным годзе адбыліся судовыя працэсы — у Менску і Полацку.

Кіраунікоў Глыбоцкай (Васіль Мядзелец) і Пастаўскай (Мікола Асіненка) групай, а таксама найбольш актыўных сяброў (Валянцін Лагунёнак і Алесь Юршэвіч) ваенны трывбунал засудзіў да расстрэлу, які пазней замянілі на 25 гадоў зняволення. Такія ж тэрміны зняволення атрымалі Янка Бабіч, Пётра Спірковіч, Тарэнць Еўдакімаў, Алеся Умпіровіч.

Рэшту сяброў засудзілі пераважна на дзесяць гадоў канцэнтрацыйных лагераў (Алесь Адамовіч, Алесь Амельяніновіч, Ніна Асіненка, Віктар Бабіч, Марыя Бабіч, Ангеліна Бароўка, Іван Бароўка, Алена Барсук, Ларыса Барсук, Тамара Барсук, Альберт Бацяноўскі, Леў Бялевіч, Алесь Дзікі, Лявон Казак, Сымон Касарэўскі, Гардзей Кліманскі, Мікола Конан, Людміла Краснадубская, Павел Лапушынскі, Уладзімір Лысёнак, Алена Мацук, Ліда Несцяровіч, Мікола Пачопка, Юстын Протас, Янка Рымдзёнак, Стасі Са-

Лесасплай на адной з пайночных рэк. Малюнак 30-х гадоў.

Каб развіваць цяжкую прамысловасць, неабходную для мілітарызацыі СССР, патрэбныя былі каласальныя сродкі. Каштоўнасцяў, сканфіскаваных у храмах, у музеях, у насельніцтва, не ставала. Таму быў арганізаваны продаж сырэвіны.

Экспарт драўніны, нарыйхтаванай вязнямі савецкіх канцлагераў, быў важнай крыніцай валютных паступленняў. Аднак калі на Захадзе даведаліся, што ўсё гэта робіцца рабскай працаю і аплочана незлічонымі ахварамі, лес перасталі купляць. І мільёны кубаметраў драўніны засталіся ляжаць на берагах рэк або паплылі ў акіян. Яе было гэтулькі, што і праз 60 гадоў на Шпіцбэргене дзеянічала замежная кампанія, якая спецыяльна займалася зборнам гэтай дармовай сырэвіны.

вік, Яўген Сідаровіч, Віктар Стахоўскі, Алег Табола, Антось Фурс, Мікола Церашкевіч, Міхась Шуман, Павел Шуман). Розныя тэрміны зняволення атрымалі і некаторыя бацькі пакараных — “за недонасительство” на ўласных дзяцей.

Не ўсе трапілі ў рукі эмгэбістаў. Некаторым удалось пераобрацца цераз мяжу ў Польшчу, некаторыя пайшлі ў лес, каб збройна адстойваць свае ідэалы. На Пастаўшчыне і Мядзельшчыне апавядаюць, як нейкі юнак на лясным хутары, адстрэльваючыся ад эмгэбістаў, абарнуўся бел-чырвона-белым сцягам і апошнюю кулю паслаў сабе ў скронь. Ці не быў гэта колішні сябар Саюза Беларускіх Патрыётаў?

Далёка не ўсе засуджаны патрыёты вярнуліся на Бацькаўшчыну. Але ўсюды і за ўсёды яны заставаліся вернымі прысяганию. Алесь Дзікі, паміраючы, прасіў выбіць на надмагіллі: “Хай сняцца сны аб Беларусі”.

Няма сумніву, што ў незалежнай Беларусі нацыянальна-патрыятычныя рухі паваеннага часу — віленскі, глыбоцка-пастаўскі, слонімска-баранавіцкі, наваградскі, мядзельска-смаргонскі ды іншыя — будуть даследваць навуковыя інстытуты. Пра наших, сёння яшчэ амаль невядомых, герояў напішуць кнігі, здымуць кінафільмы, створаць мастацкія палотны. Іхнім імёнамі назавуць вуліцы і плошчы гарадоў і мястэчак. Ацалелыя ветэраны вызвольнага змагання атрымаюць найвышэйшыя ўрадавыя нагароды са знакам “Пагоні”.

Імёны беларускіх патрыётаў, якія за савецкім часам аддалі жыццё ў змаганні за незалежнасць Бацькаўшчыны, замоўчваліся акупантамі ды іхнымі памагатымі. І толькі апошнім часам яны вяртаюцца з забыцця.

Расціслаў Лапіцкі нарадзіўся 1 верасня 1928 года ў вёсцы Касута на Віленшчыне ў сям'і праваслаўнага святара. У часе Другой сусветнай вайны Лапіцкія апынуліся ў Каўальніку на Мядзельшчыне. Тут у 1944 годзе Расціслаў упершыню ўлучыўся ў патрыятычны рух, запачаткованы на Віленшчыне навучэнцамі Віленскай беларускай гімназіі і духоўнай семінарыі. Пры арыштах падпольшчыкаў таксама быў зняволены — за перадрук і распаўсюджванне ўлётак. Як не паўнолетні, ён атрымаў трэћы гады турмы, старэйшы брат Алег — дзесяць.

Вярнуўшыся праз год па амністыі дахаты, юнак спачатку вучыўся ў Каўальніку, а затым у Мядзельской дзесяцігодцы. У Мядзеле Расціслаў Лапіцкі і разгарнуў працу па стварэнні новай нелегальнай арганізацыі. Актыўнымі яго памочнікамі сталі Факунда Несцяровіч з Юшкавічаў і Язэп Качарга з Качарог. Сваю пазіцыю Лапіцкі выказваў з юначым максімалізмам: “Калі ведаеш, што ў гэтай хаце заначуе вораг Беларусі — спалі хату, калі хлеб з гэтай нівы пойдзе ворагу Беларусі — знішчы яе”.

Увесень 1949 года аўдадавая маці перабралася з сынам да родзічаў у Смаргонь. І там юнак пачаў шукаць тых, каму неабязякавы лёс Бацькаўшчыны. Назіралася паўтара дзесятка аднадумцаў. Расціслаў Лапіцкі — рослы, прыгожы, шчодра адoranы прыроднымі задаткамі, з вострым разумам і палкім характарам — быў несумнеўным іх лідэрам. Пачалі з улётак. У вёсачцы над Вяллёй наладзілі невялікую друкарню і неўзабаве ў горадзе, нават на будынках райкама і міліцыі, забялелі расклененыя пракламацыі, і кожная канчалася заклікам: “Смерць Сталіну!”

Высачыць патрыётаў, не абазнаных у канспірацыі, было няцяжка. Дый сам Расціслаў не хаваў сваіх перакананняў, асабліва на школьніх уроках. Пад канец года яго арыштавалі. Тыднёвы допыт не вырваў прызнання, і хлопца часова выпусцілі з вязніцы. Паводле пастановы арганізацыі ён пакінуў Смаргонь і таемна вярнуўся на Мядзельшчыну. Але і там цяжка было знайсці надзеіны прытулак, бо людзей апанаваў

136

ХТО ТАКІ
РАСЦІСЛАЎ ЛАПІЦКІ?

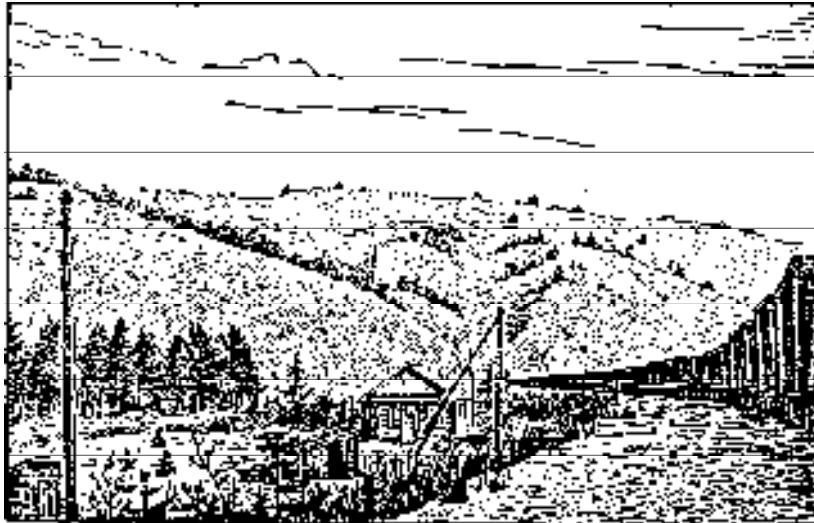
страх — мядзельскіх падпольшчыкаў ужо выдаў здраднік, і чуткі пра арышты шырока разышліся па раёне. У Каўальніку знясленага і хворага Расціслава зноў схапілі эмгебісты. Гэтым жа часам ужо ішлі масавыя арышты і ў Смаргоні.

На допытах юнакоў і дзяўчат катавалі бязлітасна. Хто вярнуўся жывым з канцлагераў, пасля казаў блізкім, што іголкі пад кіпці было не самае страшнае.....

15 чэрвеня 1950 года ў Маладзечне адбыўся суд над патрыётаў — пераважна вучнямі 7—10 класаў Смаргонскай і Мядзельскай школ, некаторымі навучэнцамі з Менска. Іх абвінавачвалі не толькі ў “вражеской пропаганде”, але і ў здзяйсненні тэрарыстычных актаў. Сведчанні Расціслава Лапіцкага на судзе былі прамовамі-абвінавачаннямі рэжыму. Ён гаварыў, як бальшавікі выгналі яго сям'ю з хаты, як яны зневажаюць за веру ў Бога, зачыняюць цэрквы і касцёлы,

Расціслаў Лапіцкі. Малюнак Тацяны Істомінай паводле фотадымы 1948 года.

Байкала-амурская магістраль (малюнак 40-х гадоў). У 1934 годзе на яе будаўніцтва перавезлі зняволеных, што пабудавалі Беламорканал. Быў створаны шэраг канцлагераў, аб'яднаных у БАМЛаг, дзе ў 50-х гадах налічвалася блізу 350—400 тысяч вяз-

няў. Пры канцы 1984 года, праз паўстагоддзя ад пачатку будаўніцтва, савецкая пропаганда гучна абвясціла датэрміновае завяршэнне “ударнай комсомольскай стройкі”.

Паэт Тодар Лебядка (сапраўднае імя Пятро Шыракоў), вязень БАМЛага

як прыніжаюць беларускую мову, як душаць людзей непамернымі падаткамі, даводзячы да самагубства.

Бальшыню падпольшчыкаў засудзілі на 25 гадоў. Лапіцкага ж і Несцяровіча як кіраунікоў арганізацыі прысудзілі да кары смерцю.

Расціслаў адмовіўся прасіць памілавання. Ён з абурэннем заявіў: “Рабеце сваю чорную справу, мне вашае ласкі ня трэба — можаце мяне забіваць. А я, колькі жыць буду, гэтулькі буду вас усіх ненавідзець і буду вам шкодзіць праз увесь час!”

137

ШТО ТАКОЕ ЦЭНТР БЕЛАРУСКАГА ВЫЗВАЛЕНЧАГА РУХУ?

Пасля Другой сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі (пераважна Заходній) пачалі ўзнікаць нелегальныя патрыятычныя арганізацыі як пратэст сведамай беларускай моладзі супраць гвалтоўнай русіфікацыі, уціску нацыянальнай культуры і мовы, панавання навалачы з усходу.

Увесну 1946 года такая арганізацыя з канспірацыйным назовам “Чайка” з’явілася ў Слоніме. Яе заснавалі ў асноўным настаўнікі, учарашнія школьнікі. Арганізацыя шпарка

“Пагоня”, вышытая Кацярынай Пышко, сястрою Сяргея Новіка-Пеюна, беларускага паэта, які быў у зняволенні і за палякамі, і за немцамі, і за саветамі. Цяпер гэта рэліквія захоўваецца ў Дзяржавным музеі гісторыі беларускай літаратуры.

30-х гадоў, пакінуў нашчадкам “Ліст да сябра”, дзе ёсць такія радкі:

*Ліхія злодзеі,
Яны ілгуць нямала
Пра Беламор, Сібир
І пра Байкал.
Павер жа мне,
Што ні адзінай шпалы
Не дакранулася
Падлючая рука...*

*Іх колькі тут,
Забітых, безголосых,
Касцьмі няраз
Угноівалі ральлю.
Іх колькі тут,
Часамі нават босых,
Капаць зганялі
Мёрзлую зямлю.*

*Ой пралягла
Чыгунка за Байкалам
Паміж узгор’яў
Роўна, бы абрус.
Цяпер на ёй
Амаль пад кожнай шпалай
Ляжыць замучаны
Ўыгнаныі беларус.*

Фотаздымак аднаго з былых канцлераў на расейскай Поўначы.

У 1953 годзе, калі памёр Сталін, у вязняў з'явілася надзея на хуткае вызваленне. Але амністыя гэтага горда амаль не закранула сістэмы лагерай з асабліва строгім рэжымам для палітычных зняволеных. І тады там працілася хвалая выступленняў.

У супраціве ўдзельнічалі вязні ўсіх

нацыянальнасцяў, і сярод іх нашыя суайчыннікі вылучаліся актыўнасцю і арганізаванаасцю. Адзін з лідэраў украінскіх нацыяналістаў Л.Паўлішын пісаў пазней у сваіх успамінах: “Лепей за іншых паводзілі сябе беларусы, у якіх было штосьці накшталт касы ўзаемадагамогі. Дапамагалі і ўкраінцам, калі тыя з разуменнем ставіліся да проблемай іхнага народа”.

Бадай, не было такога паўстання, на чале якога не стаялі б беларусы: у Горлагу (Нарыльск) — Рыгор Клімович, у Мінлагу (Інта, Комі) — Сымон Раманчук, у Рэчлагу (Варкута) — Васіль Каўшыла, у Стэплагу (Кенгір, Казахстан) — Васіль Неліповіч, Надзея Дземідовіч, Вера Касмовіч, у Азёрлагу (Тайшэт) — Іван Свістун, Мікола Хромчанка і г. д.

расла. Згодна з умовамі канспірацыі кожны з сяброў не павінны быў ведаць больш за шэсць чалавек з падполля. У сваю чаргу кожны з удзельнікаў ствараў толькі яму вядомую групу прыхільнікаў руху. Падобныя арганізацыі і суполкі ствараліся тым часам у Баранавічах, Берасці, Наваградку (“Саюз Вызвалення Беларусі”), Ганцавічах, Жыровічах ды іншых гарадах і мястэчках. На стадыі арганізацыйнага афармлення знаходзіліся суполкі ў Менску і Горадні.

Улетку 1946 года падпольшчыкі Слоніма, Баранавічаў, некаторых іншых гарадоў аб'ядналіся і стварылі Цэнтр Беларускага Вызваленчага Руху. У яго склад увайшлі Васіль

Супрун (кіраўнік Цэнтра), Міхась Агейка, Алесь Барэйка, Мікола Макарэвіч, Міхась Ракевіч, Уладзімір Салавей. На пачатку 1947 года рух перакінуўся на Маладзечанскую і Пінскую вобласці. Узніклі абласныя структуры — гэта званае Першае кола, іх узначалілі: Алесь Барэйка (Баранавіцкая вобласць), Мікола Макарэвіч (Берасцейская), Сяргей Яноўскі (Маладзечанская), Мікола Ляскавец (Пінская). Абласным структурам падначальваліся раённыя цэнтры падполля (Другое кола), якія ў сваю чаргу гуртавалі першасныя суполкі (Трэцяе кола). Аднымі з найбольш арганізаваных і заканспіраваных былі групы на Слонімшчыне.

Мэтамі, якія ставілі перад сабою патрыёты, былі абарона нацыянальных правоў і свабодаў, дасягненне дабрабыту народа, захаванне і развіццё роднай культуры і мовы і ўрэшце — пабудова незалежнай беларускай дзяржавы. Палітычны кірунак руху — сацыял-дэмакратыя. Сродкі дзейнасці — агітацыя і пропаганда пераважна ў асяроддзі моладзі дзеля абуджэння грамадзянскай сведамасці і нацыянальнай горднасці народа.

З дапамогай правакатараў бальшыня падпольных групай была выкрыта органамі дзяржбяспекі. Цэлае лета 1947 года вяліся арышты. Затым па Цэнтры Беларускага Вызваленчага Руху адбылося некалькі закрытых

ваеных трывалаў у Баранавічах і Менску. Беларускіх патрыётаў ашальмавалі як “фашыстаў” і жорстка пакаралі. Некаторыя былі расстраляныя, многія загінулі на савецкай катарзе. Акрамя памянёных кіраўнікоў Цэнтра былі засуджаныя: Кастусь Альшэўскі, Лявон Баговіч, Алесь Гардзейка, Хведар Даўгач, Мікола Ждановіч, Алесь Жукоўскі, Антось Кабак, Леакадзія Кавальчук, Генадзь Казак, Міхась Капціловіч, Уладзімір Кернога, Вячаслаў Краскоўскі, Лазіцкі, Яўген Лішко, Лысенка, Лях, Самсон Пярловіч, Сапежка, Майсей Стома, Міхась Чыгрын, Адам Шабоцька, Алесь Шапавал ды іншыя, прозвішчы якіх яшчэ трэба высветліць.

138

ЦІ БЫЛА КПБ ПАРТЫЯЙ?

Камуністычная партыя бальшавікоў Беларусі была створаная згодна з пастановаю ЦК РКП(б) 30 снежня 1918 года ў Смаленску на чарговай Паўночна-Заходній канферэнцыі РКП(б), якую тут жа абвясцілі першым з'ез-

дам КП(б)Б. Ад часу стварэння самастойнасць КП(б)Б была фікцыяй. Яе кіраўніцтва прызначалася ў Москве, а потым толькі фармальная зацвярджалася беларускімі партыйнымі камітэтамі. Яна не мела свайго статута, праграмы, грашовых сродкаў, бо з'яўлялася структурнай часткай спачатку

Парэшткі ахвяраў камуністычнага рэжыму. Фота з раскопак, зробленых у ліпені 1988 года Зянонам Пазьняком разам з калегамі-археолагамі ва ўрочышчы Курапаты пад Менскам. Паводле ацэнкі даследніка, тут у 1937—1941 гадах энкаведысты расстралілі больш за 200 тысяч чалавек.

Акрамя Курапатаў вакол Менска было яшчэ больш за дзесяць такіх

страшных мясцінаў: Ваньковіцкі лес (цыпер парк Чалюскінцаў), урочышча Інтэрбуршчына, балота пад Кунцаўшчынай, Чырвонае урочышча (на аўтазаводзе), урочышча Благайшчына (каля Трасцянца), мясціны за Дроздавам, за Сляпянкай, за Кальварыяй, калі вёскі Зацань, у глыбокім яры за рэчкай Лоша (перед Лошыцай), на Камароўцы, у раёне Дражні.

РКП(б), а потым ВКП(б) і КПСС. Камуністы Беларусі падпарадкоўваліся пастановам і загадам, прынятых у Москве.

У таталітарных дзяржавах аснову палітычнай сістэмы складае звычайна адзіная легальная масавая палітычная арганізацыя, якую ўзначальвае “правадыр”. Яе структуры або сумяшчаюцца з дзяржаўнымі, або кантралююць іх. Паводле сваёй існасці такая палітычная арганізацыя не можа называцца партыяй. І. Сталін у сваім “Каротком курсе істории Всесоюзной коммунистической партии (большевиков)” адзначыў, што ВКП(б) не падобная да звычайнай сацыялдэмакратычнай партыі заходнеэўрапейскага тыпу, якая марыць пра сацыяльныя рэформы, бо з’яўляецца “партыяй новага тыпу”.

Што гэта такое, дакладна высветлілася

На вялікія савецкія святы камуністычнай ўлада арганізоўвала масавыя дэманстрацыі і мітынгі працоўных. Гэтыя пропагандысцкія акцыі мелі паказаць “адзінства партыі і народа”.

На суседнія старонцы — здымак першамайскай дэманстрацыі ў Менску ў 1953 годзе.

Аналагічныя масавыя пахаванні ахвяраў бальшавіцкага тэрору вядомыя і каля іншых беларускіх гарадоў — Магілёва, Воршы, Берасця (на тэрыторыі вядомай цытадэлі), Ліды, Полацка, Глыбокага, Вілейкі, Чэрвень. Усяго на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, паводле дадзеных сучаснага гісторыка Iгара Кузняцова, іх налічваецца ажно сорак восем.

Ужо пры канцы 30-х гадоў. Апарат кіравання кампартыі стаўся часткаю дзяржаўнага апарату, якая вызначала асноўныя кірункі дзяржаўнага развіцця і кантроліравала іх выкананне. Менавіта ў гэтым і палягала “кіраўнічая роля” партыі, бо простыя камуністы ніяк не ўплывалі ні на партыйную, ні на дзяржаўную палітыку.

Дзейнасць кіраўніцтва КПБ з’яўлялася строга сакрэтнай, кантроль за ёю з боку звычайных камуністаў фактычна адсутнічаў. Партыйны кіраўнічы апарат быў у савецкім грамадстве асаблівай кастай, якой дазвалялася болей, чым усім астатнім грамадзяnam, мець праўдзівай інфармацыі пра тыя ці іншыя падзеі палітычнага жыцця. Камуністы-кіраўнікі карысталіся матэрыяльнымі прывілеямі: за грамадскі кошт мелі добра ўладкаваныя службовыя кватэры, аўтамабілі, іх адпачынок праходзіў у найлепшых санаторыях, кантроль іх здароўя ажыццяўлялі спецыяльныя медычныя ўстановы.

Манаполія ўлады КПБ—КПСС здзяйснялася з дапамogaю інстытуцыі гэтак званай

наменклатуры: без дазволу партыйных органаў нельга было заняць ніводнай кіраунічай пасады ні ў дзяржаўных, ні ў грамадскіх арганізацыях. Уплыў партыйнай ідэалогіі на грамадства падтрымліваўся значнай колькасцю адукаваных палітычных работнікаў, а таксама спецыяльнымі службамі, якія паслядоўна вынішчалі ўсялякае іншадумства. Шэраговыя камуністы таксама не былі выняткам: ім забаранялася верыць у Бога, мець контакты з “класавымі ворагамі”, без дазво-

лу партыйнага камітэта мянуть месца працы ці жыхарства, разводзіцца. На партыйных сходах маглі абмяркоўваць усе бакі асабістага жыцця камуністаў — дачыненні мужа і жонкі, выхаванне дзяцей, баўленне вольнага часу.

Дэмакратычныя рэформы 90-х гадоў, што распачаліся ў Савецкім Саюзе, парушылі манаполію КПБ—КПСС на ўладу. Дзейнасць КПСС была забароненая, КПБ як частка дзяржаўнага апарату перастала існаваць.

139

ДЗЕ Ў СВЕЦЕ ЖЫВУЦЬ БЕЛАРУСЫ?

Акрамя Рэспублікі Беларусь, дзе яны склашаюць блізу 80 працэнтаў, найбольш кампактна беларусы жывуць на Беласточчыне, Віленшчыне, Латгальшчыне, Пскоўшчыне, Смаленшчыне і Браншчыне. Але варта зазначыць, што яны там не эмігранты, а спрадвечныя жыхары на сваёй этнічнай тэрыторыі, на сваёй зямлі.

Пакідаць радзіму беларусаў вымушалі розныя прычыны, але перадусім эканамічныя і палітычныя. Найболыш масавая эміграцыя пачалася пры канцы XIX стагоддзя. Паскоранае развіццё капіталізму абуровіла тады міграцыю сялян і дробных вытворцаў дзеля лепшага заробку і набыцця зямлі. Сотні тысяч беларусаў пераїзджалі ў Сібір, на Далёкі Ўсход, у вялікія прамысловыя гарады Расей (толькі за перыяд з 1896 да 1912 года ў Сібір перасяліліся з Беларусі 717 тысяч чалавек). За межамі Расейскай імперыі нашых суродзічаў найбольш вабілі Злучаныя Штаты Амэрыкі, Канада, Аргенціна і Бразілія.

Першая сусветная вайна, гвалтоўная масавая эвакуацыя, рэвалюцыя і бальшавіцкая рэпрэсіі раскідалі масы нашых людзей па абрашарах Расей.

Жорсткасць і помслівасць савецкай улады прымусіла стваральнікаў і актыўных прыхільнікаў Беларускай Народнай Рэспублікі падацца на эміграцыю ў Летуву, Латвію, Польшчу, Чэхаславаччыну і Нямеччыну.

У міжваенным перыядзе (1921—1939 гады) дзесяткі тысяч выхадцаў з Заходняй Беларусі ў пошуках лепшаша долі накіраваліся ў Канаду, Аргенціну, Уругвай, Парагвай і Бразілію.

У часе Другой сусветнай вайны больш за 300 тысяч беларусаў апынулася ў Нямеччыне, Аўстрыі ды іншых заходнеевропейскіх краінах. Многія з іх пазней выехалі адтуль у Злучаныя Штаты Амэрыкі, Канаду і Аўст-

Памятны крыж, пастаўлены ў 1988 годзе нашымі суайчыннікамі ў гонар 1000-годдзя хрысціянства ў Беларусі (Мідлянд, Канада).

Беларуская бібліятэка і музей імя Францішка Скарыны ў Лондане.

Гэты грамадска-культурны асяродак быў створаны ў 1971 годзе. Аснову бібліятэчнага фонду складі прыватныя кнігазборы беларускіх святарадоў Часлава Сіповіча, Лева Гарошкі і Аляксандра Надсона. Тут захоўваецца больш за 40 тысяч тамоў кніг, камплектаў газет і часопісаў. Нямала беларускіх старадрукаў, сярод іх раритеты — фрагмент Кнігі царстваў з Бібліі Францішка Скарыны, куплены ў 1976 годзе на аукцыёне ў Монтэ-Карла, канвалют з пяці цэлых Скарынавых кніг, набыты ў 1997 годзе на аукцыёне Крысці праз Інтэрнэт, Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 года, збор старадауніх картаў.

У музейнай калекцыі — два слуцкія паясы, манеты эпохі Вялікага Княства, творы народнага мастацтва і прафесійных жывапісцаў і графікаў, паштовыя маркі Беларускай Народнай Рэспублікі ды іншыя цікавыя экспанаты. Установа ажыццяўляе выдавецкую дзейнасць, праводзіць навуковыя канферэнцыі, курсы лекцый з беларусазнаўства і г.д.

Яе ўзначальвае Рада, якая складаецца з дзеячоў беларускай эміграцыі і ангельскіх навукоўцаў, што займаюцца беларускай тэматыкай.

ралію, утварыўшы новыя асяродкі беларускай эміграцыі.

За мяжою засведчылі сваю жыццяздолбельнасць арганізацыі нашых суродзічаў “Згуртаванне беларусаў у Вялікай Брытаніі”, “Згуртаванне беларусаў у Канадзе”, “Беларуска-амэрыканскэ задзіночанне”, “Беларускае аб’яднанне ў Аўстраліі”, “Арганізацыя беларуска-амэрыканскай моладзі”, “Беларускае нацыянальнае аб’яднанне ў Канадзе”, “Беларускі саюз моладзі ў Канадзе”.

Найбуйнейшымі цэнтрамі навукова-культурнага жыцця эміграцыі сталіся Беларускі інстытут навукі і мастацтва ў Нью-Ёрку (выдае навуковыя “Запісы”), Беларускі інстытут навукі і мастацтва ў Канадзе, Беларуская бібліятэка і музей імя Ф.Скарыны ў Лондане, Беларускі (Вялікалітоўскі) фонд імя Л.Сапегі ў ЗША, Англа-беларускае таварыства (выдавала “Часопіс беларускіх даследаванняў” на ангельскай мове).

Згуртаванню беларусаў на чужынне, развіццю іх нацыянальнай сведамасці і культуры спрыяюць і папулярныя перыядычныя выданні, сярод якіх найбольш значныя газета “Беларус” (Нью-Ёрк, выдаецца з 1950

года) і часопіс “Беларуская думка” (Саўт-Рывэр, з 1960 года).

Беларуская эміграцыя дала свету таленавитых спевакоў (Пётра Конюх, Міхась Забэйда-Суміцкі, Мікола Стрэчань), кампазітараў (Мікола Равенскі, Мікола Куліковіч-Шчаглоў, Эльза Зубковіч), мастакоў (Віктар Жаўняровіч, Уладзімір Шыманец, Зміцер Чайкоўскі), паэтаў (Наталля Арсеннева, Алесь Салавей, Масей Сяднёў ды інш.). У сем’ях беларускіх эмігрантаў нарадзіліся і Аляксандра Клеч (Пашкевіч) — вядучы мастак “Дыснэйленду”, і Ўэйн Грэцкі — “зорка” паўночнаамэрыканскага хакею.

Можна толькі ганарыцца, што беларусы паходжаннем гэтакія славутыя вучоныя, як Барыс Кіт — спецыяліст у галіне ракетнай тэхнікі, узнагароджаны Залатым медалём Германа Обэрта, былы дараднік урада ЗША ў галіне развіцця астранаўтыкі, акадэмік Сусветнай акадэміі астранаўтыкі; Ілля Прягожын — презідэнт Бельгійскай каралеўскай Акадэміі навук, літаратуры і прыгожых мастацтваў, дырэктар Міжнароднага інстытута фізікі і хіміі ў Сальвэ, лаўрэат Нобелеўскай прэміі 1977 года ў галіне хіміі.

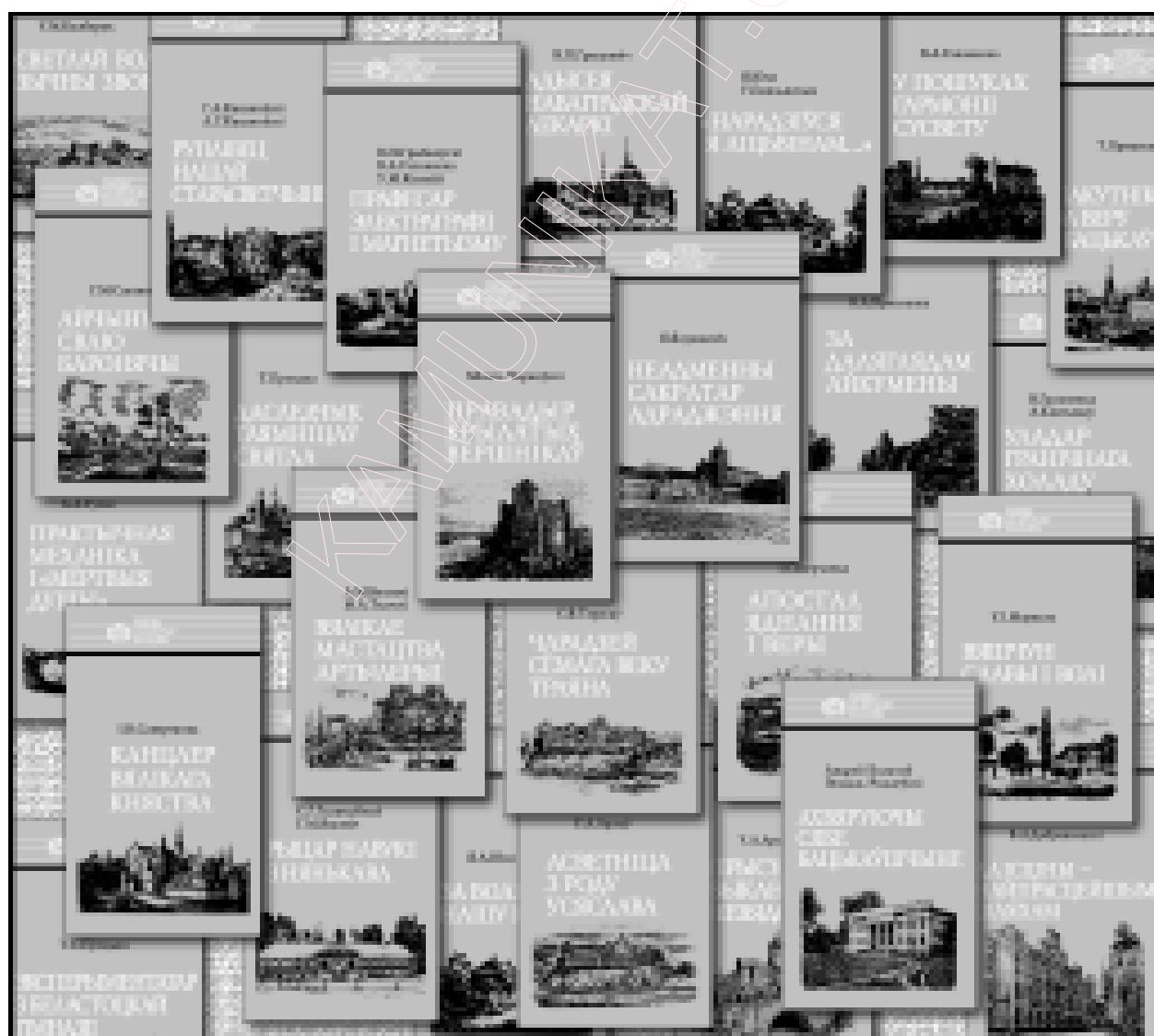
140

ЯКІХ СЛАВУТЫХ ЛЮДЗЕЙ ДАЛА СВЕТУ БЕЛАРУСЬ?

Беларуская зямля нарадзіла шмат выдатных дзеячоў, якія праславіліся далёка за яе межамі. Гэта *Казімір Семяновіч*, вынаходнік шматступеневай ракеты, і *Якуб Наркевіч-Ёдка*, адкрывальнік электрографіі і бяздротавай перадачы электрычных сігналуў; *Ігнат Дамейка*, народны герой Чылі, даследнік яе прыродных багаццяў, заснавальнік універсітэта ў Сант'яга, і *Герман Мінкоўскі*, выдатны нямецкі матэматык і фізік; *Аляксандр Кавалеўскі*, які даказаў эвалюцыйнае адзінства хрыбетных і бесхрыбтовых жывёлаў, бліскуча пацвердзіўшы гэтым тэорыю Чарлза Дарвіна, і ягоны брат *Уладзімір Кавалеўскі*,

заснавальнік эвалюцыйнай палеанталогії; *Бенядзікт Дыбоўскі*, які ўпершыню апісаў жывёльны свет Байкала, Амура, Камчаткі, і *Ян Чэрскі*, геолаг, даследнік Усходній Сібіры, імем якога названая горная сістэма (“хрыбет Чэрскага”); *Тадэвуш Касцюшка*, нацыянальны герой Злучаных Штатаў Амэрыкі, змагар за іх незалежнасць, і *Жыгімонт (Зыгмунт) Мінейка*, нацыянальны герой Грэцыі, удзельнік барацьбы супраць турэцкіх захопнікаў; *Аляксандр Булатовіч*, герой вайны Абісініі (Эфіопіі) з італійскімі кала-

Выданні акадэмічнай серыі “Нашы славутыя землякі”, заснаванай у 1988 годзе. Пад знакам гэтай серыі выпускаюцца кнігі пра найменш вядомых сучаснаму чытчунашых суайчыннікаў — выдатных навукоўцаў, асветнікаў, палітыкаў, дзеячоў культуры, мастацтва, літаратуры. І не толькі тых, хто жыв і працаўваў на радзіме, але і пра беларусаў, волю лёсу закінутых на чужыну, якія зрабілі важкі ўклад у развіццё навукі і культуры іншых народаў.

нізатарамі, і *Мікалай Судзілоўскі*, презідэнт сената Гавайскіх астравоў; *Леў Арцімовіч*, выдатны вучоны ў галіне кіравання тэрмаядзернага сінтэзу, і *Аляксандар Чыжэўскі*, заснавальнік геліябіялогіі і вынаходнік іянізатара, названага “люстрай Чыжэўскага”; *Аляксандар Маліноўскі*, які стварыў падмурак новай навукі — кібернетыкі, і *Оскар Мілаш*, французскі і летувіскі пісьменнік.

Беларусь дала свету выдатных паэтаў і празаікаў — *Міколу Гусоўскага*, *Яна Вісліцкага*, *Адама Міцкевіча*, *Францішка Багушэвіча*, *Янку Купалу*, *Якуба Коласа*, *Максіма Багдановіча*, *Максіма Гарэцкага*, *Кузьму Чорнага*; кампазітараў — *Міхала Клеафаса Агінскага*, *Міхaila Глінку*, *Станіслава Манюшку*, *Мікалая Рымскага-Корсакава*, *Змітра Шастаковіча*, *Ігара Стравінскага*; спевакоў — *Платона Цясевіча*, *Міхася Забейду-Суміцкага*, *Пётру Конюха*; мастакоў — *Казіміра Малевіча*, *Вітаута Бялыніцкага-Бірулю*, *Яўсея Майсеенку*, *Рамана*

Семашкевіча, *Уладзіслава Стрэмінскага*, *Георга Ніскага*, *Надзею Хадасевіч-Лежэ*; асветнікаў і філосафаў — *Еўфрасінню Палацкую*, *Кірылу Тураўскага*, *Кліма Смаляціча*, *Сымона Буднага*, *Васіля Цяпінскага*; першадрукара *Ўсходній Эўропы Францішка Скарину*, першадрукароў у Рasei *Пётру Мсціслаўцу* ды *Івану Федаровічу (Фёдарава)*, які распачаў таксама кнігадрукаванне ва Ўкраіне, лонданскага першадрукара *Яна Ліцьвіна*.

З старадаўніх беларускіх родаў паходзяць і такія вядомыя ўсяму свету людзі, як падарожнік *Мікалай Перавальскі (Пржэвальскі)*, матэматык *Соф'я Кавалеўская (Корвін-Крукоўская)*, паэт *Гіём Аналінэр (Кастравіцкі)*, авіяканструктар *Павел Сухі*, пачынальнік лялечнай анімацыі (мультыплікацыі) *Уладзіслаў Старэвіч*. Беларускага паходжання таксама першая ў свеце касманаўтка *Валянціна Церашковая*, касманаўты *Пётра Клімук* і *Уладзімір Кавалёнак*.

141

ЯКІЯ ВОЙНЫ ПРЫНЕСЛІ НАЙБОЛЬШЫЯ СТРАТЫ НАРОДУ БЕЛАРУСІ?

аблогах гарадоў, ад гвалту загінулі 52 працэнты насельніцтва Беларусі, у некаторых жа мясцінах — да 75 працэнтаў жыхарства. Расейцы вывелі ў свае гарады і вёскі болей за

Найбольшай трагедыяй сталася для Беларусі расейскае нашэсце, якое распачаў у 1654 годзе цар Аляксей Міхайлавіч. Тады на знясленную за 6 гадоў казацкімі наездамі Беларусь рушыла 100-тысячнае войска пад камандаваннем Шарамецева. Актыўныя ваенныя дзеянні цягнуліся 7 гадоў, і гэтыя гады су-часнікі парабоўнавалі з патопам. У бітвах, пры

Пададзеная тут табліца наглядна паказвае страты насельніцтва Беларусі ў 1648—1667 гадах.

Гэтая дваццацігадовая вайна сталася для нашай краіны сапраўднай катастрофай. Як справядліва адзначыў Генадзь Сагановіч, яна змяніла ўсё — ад матэрыяльных умоваў жыцця да сацыяльной структуры насельніцтва, ад моўна-культурнай і канфесійнай ситуацыі да этнапсіхіі і нацыянальнага генафонду. Пазбаўленыя сваёй эліты, вышэйшага стану, мяшчанства, беларусы сталі народам з непаўнавартай, няпоўнай сацыяльной структурай. А разбурэнне натуральнага механізму перадачы інформацыі наступным пакаленням азначала падрыў асновы нацыянальнай кансалідацыі... Цяжка сказаць, калі Беларусь канчаткова акрыяла ад тae катастрофы. І цi акрыяла наагул...

Павет	Колькасць жыхарства		Страчана людзей (у працэнтах)
	перед вайной	пасля вайны	
Амсціслаўскі	110 152	31 778	71,2
Аршанскі	540 800	167 325	69,1
Ашмянскі	244 336	114 270	53,2
Берасцейскі	323 640	169 433	47,6
Браслаўскі	44 904	19 590	56,4
Ваўкавыскі	80 944	58 593	27,6
Віленскі	132 008	63 510	51,9
Віцебскі	80 280	30 720	61,7
Гарадзенскі	199 312	133 065	33,2
Лідскі	94 880	71 158	25,0
Мазырскі	42 208	17 288	59,0
Менскі	207 136	77 640	62,5
Наваградскі	329 992	191 693	41,9
Пінскі	186 095	106 583	42,7
Полацкі	185 632	51 953	72,0
Рэчыцкі	34 736	13 620	60,8
Слонімскі	88 176	72 143	18,2
Троцкі	96 180	55 883	41,9

Дзеци на папялішчы. Фота 1944 года.

Усе мы прывыклі да афіцыйных да-дзеных, паводле якіх страты Беларусі ў апошняй вайне склалі больш за 2, 2 мільёна чалавек, г.зн. загінуў кожны чацверты. Гэтыя лічбы доўга ніхто не браў пад сумнёў, аж покуль не начала шырока здзяйсняцца праграма стварэння па ўсіх раёнах гістарычна-дакуменタルнай хронікі "Памяць" (арганізацыйна-метадычнае кірауніцтва яе ажыццяўляў Але́сь Петрашкевіч). Згодна з канцепцыяй выдання, мусіл быць улічаны ўсе ахвяры таго ліхапеца па кожным паселішчы, па кожнай сям'і. Дык вось, гэтакі падлік пака-

зай зусім іншую карціну. Выявілася, што ў мінулую вайну ў Беларусі загінуў **кожны трэці**, а на Віцебшчыне нават **кожны другі** жыхар.

Адсюль вынікае, што страты нашага насельніцтва ў туго вайну склалі блізу трох мільёнаў чалавек. А з улікам ахвяраў камуністычнага генацыду (паводле асцярожнай ацэнкі, два мільёны) гэтая колькасць дасягае пяці мільёнаў чалавек. І гэта толькі ў межах БССР. Калі ж браць пад увагу ўсю этнічную тэрыторыю, на якой некалі была забвешчаная Беларуская Народная Рэспубліка, дык агульны лік ахвяраў таталітарных (фашисты-

скага і камуністычнага) рэжымай вырастает сама меней да **сямі мільёнаў**. Гэта сапраўдная катастрофа ў найноўшай гісторыі Беларусі, параўнальная хіба з крытавым патопам XVII стагоддзя.

Не забывайма таксама, што Беларусь, якая за ўклад у перамогу над нямецкім фашизмам стала адной з засновальніц Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, згубіла пасля вайны свае этнічныя землі — Беласточчыну. Гэта, бадай, адзіны выпадак у гісторыі чалавецтва, калі краіна-пераможца не набыла, а страціла ў выніку вайны тэрыторыю.

300 тысяч беларусаў. Значная частка гэтага палону была прададзеная ў рабства. Былі разрабаваныя палацы, храмы, манастыры, вывезеныя ўсе друкарні, кузні, запасы жалеза. Сельская гаспадарка і прамысловасць былі разбураныя расейскімі войскамі дашчэнту. Вынікам гэтай вайны было і тое, што антымаскоўскія настроі стымулявалі рост паланізацыі. Варта адзначыць, што Батыева нашэсьце, з часу якога мінула ўжо сем з паловаю стагоддзяў, расейцы прыгадваюць дагэтуль, а ў нас пра расейскае нашэсьце сярэдзіны XVII стагоддзя забаранялася абмовіцца нават словам.

Кожным трэцім жыццём сваіх дзяцей заплаціла Беларусь за развязаную Пятром I Паўночную вайну. Нашыя землі сталіся арэ-

най змагання чатырох дзяржаваў і шматгадовай расейскай акупацыі. Знаў вынікам вайны былі паўсюдныя могілкі, спаленыя вёскі і гарады, згальмельныя людзі, няшчасныя сіроты.

Шасцімесячная вайна Рasei з Напалеонам каштавала беларусам мільёна чалавек — кожнага чацвертага.

Паўтара мільёна беларусаў загналі ў магілу Першая сусветная вайна, польская і бальшавіцкая акупацыя.

Сталінскі генацыд у 30—40-х гадах, паводле падлікаў навукоўцаў, каштаваў беларускаму народу блізу 2 мільёнаў жыццяў.

Другая сусветная вайна, распачатая Гітлерам і Сталінам, забрала на той свет у Беларусі, паводле ўдакладненых звестак, кожнага трэцяга чалавека.

142

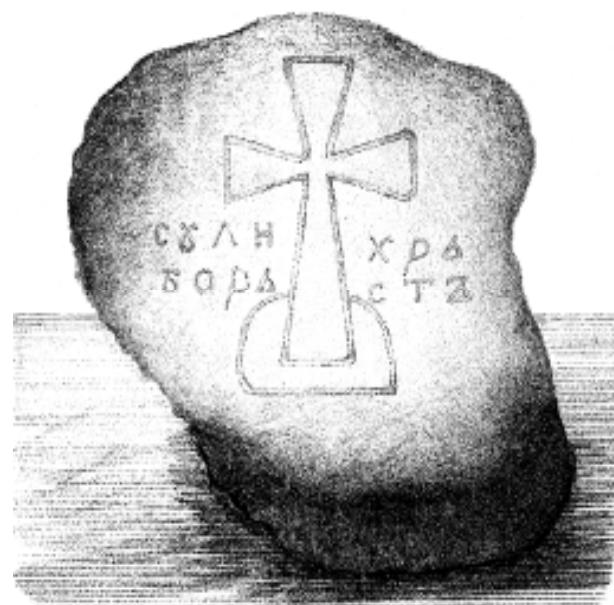
ЯКІ ЛЁС СТАРАДАЎНІХ МУЗЕЙНЫХ І БІБЛІЯТЭЧНЫХ ЗБОРАЎ У БЕЛАРУСІ?

Цяжка пералічыць усе тыя нацыянальныя багацці, што на працягу стагоддзяў былі вывезены з беларускай зямлі ў суседнія краіны. Тут і славутая нясвіжская калекцыя слуцкіх паясоў, і выданні Ф. Скарыны, і багатая калекцыя зброі і рыцарскіх панцыраў, і ўнікальныя шкляны посуд з Налібоцкай мануфактуры, што апынуліся ў Дзяржаўным

Беларусь, відаць, адзіная краіна ў свеце, краіна-выключэнне, дзе нацыянальных культурных скарбаў, матэрыяльных і духоўных, на радзіме меней, чым за яе межамі. Прычынай таму ваенныя навалы, што хвальмі перакочваліся праз нашу зямлю, і драпежніцкая палітыка суседзяў. Як пісаў Якуб Колас,

*Тут схадзіліся плямёны
Спрэчкі сілаю канчаць,
Каб багата адароны
Мілы край наш звяяваць,
А нас цяжка ў сэрца раніць,
Пад прыгон узяць навек,
Наши скарбы апаганіць,
Душу вынесыці на зьдзек,
Каб у віры тэй ашуки
Зынішчыць наши ўсе съяды,
Каб ня ведалі і ўнукі,
Хто такія іх дзяды.*

Адзін з славутых Дзвінскіх камянёў — гэтак званы “Сулібораў хрэст”, унікальны помнік беларускай эпіграфікі XII стагоддзя. Гэты валун чырванявага граніту некалі стаяў пры левым беразе Дзвіны каля ўпадзення ў яе рэчкі Павянушкі, выступаючы з вады на паўтара метра. У 1879 годзе паводле распараджэння расейскага графа А. Уварава яго завалаклі ў Москву. Яшчэ ў 1899 годзе камень ляжал там пад варотамі Расейскага гістарычнага музея. Пазней яго перацягнулі ў музей-запаведнік “Каломенскае”, на паўднёвым усходзе Масквы, дзе ён знаходзіцца і да сённяшняга часу.

гістарычным музеем у Маскве, і кнігі з Нясвіжскай і Полацкай бібліятэк, вывезенныя ў Пецярбург, і славутая бібліятэка Я.Храптовіча са Шчорсаў, якую ў Першую сусветную вайну склалі ў часовы дэпазіт у Кіеве, і тысячы скрынёй з каштоўнасцямі (стараадаўнія бронзай і срэбрам, мармуровымі барэльефамі і статуямі, карцінамі старых майстроў, рэдкімі рукапіснымі кнігамі і гравюрамі, дзвіноснымі дыванамі і габеленамі, калекцыямі зброі і манет, фарфору і фаянсу), адпраўленых з Менска ў Варшаву, Кракаў, Познань ды іншыя гарады ў 1920 годзе пад час польской акупацыі.

Найбольш беларускіх кніг, рукапісай, карцін, іншых музейных экспанатаў было вывезена — на захад і на ўсход — у часе Другой сусветной вайны. Бяспледна загінулі (кажуць, ужо пасля прагляду Беры) неацэненныя скарбы Магілеўскага абласнога музея і

Слуцкі пояс з калекцыі Расейскага гістарычнага музея ў Маскве. Гэтыя славутыя на ўсю Эўропу паясы рабілі на Слуцкай мануфактуры князёў Радзівілаў ад 30-х гадоў XVIII стагоддзя да пачатку XIX стагоддзя. Іх ткалі з шаўковых, залатых і сярэбраных нітак. У Беларусі іх амаль не засталося: усяго некалькі фрагментоў і толькі два цэлыя (у Нацыянальным музеі гісторыі і культуры ды ў Менскім абласным музеі ў Маладзечне).

Лаўрышаўскае евангелле пачатку XIV стагоддзя — унікальны помнік беларускай культуры. Цяпер захоўваецца ў Кракаве, у бібліятэцы імя Чартарыйскіх.

Даследнікі мяркуюць, што ў образе святога на абкладзе кнігі ўвасоблены заснавальнік Лаўрышаўскага манастыра Войшалк, сын Міндоўга.

сярод іх найпершая нацыянальная рэлігія — крыж Еўфрасінні Полацкай. У Германію і Аўстрію трапілі асноўныя зборы Менскага і Баранавіцкага музеяў. Далёка не ўсе яны вярнуліся назад. А некаторыя з іх трапілі ў складзе Рәсей. Так здарылася, напрыклад, са старажытнымі каменнымі выявамі жанчын ("бабамі"), якія да вайны знаходзіліся ў Менску, у вайну ўпрыгожвалі адзін з паркаў Берліна, а пасля зніклі ва ўсходнім кірунку.

Рабаванне нашых культурных скарбаў працягвалася і пасля Другой сусветной вайны. Так, некалькі дзесяткаў найкаштоўнейшых карцін з Нясвіжскай калекцыі Радзівілаў былі ў строгай таямніцы падараваныя савецкім урадам польскаму ўраду Баліслава Берута. У Маскву забіралі знайдзеныя ў нашай зямлі манетныя скарбы. Ленінградская і маскоўская экспедыцыі вывозілі каштоўныя археалагічныя находкі і рэдкія старыя кнігі.

Асобна трэба сказаць пра лёс Віленскага беларускага музея імя Івана Луцкевіча, збо-

ры якога налічвалі блізу 75 тысяч экспанатаў. Пасля яго ліквідацыі ў 1945 годзе бальшыня іх, у тым ліку Статут 1588 года, Біблія Францішка Скарыны, багатыя калекцыі старажытных грамат, пячатак, гравюр, картаў, слуцкіх паясоў, жывапісу, зброі, апynуліся ў летувіскіх музеях і бібліятэках — Гісторычна-этнаграфічным музеі, Дзяржаўным мастацкім музеі (і яго філіяле — Карціннай галерэі), Цэнтральнаій бібліятэцы Акадэміі

Адна з залаў Віленскага музея старажытнасцяў, створанага ў 1855 годзе беларускім вучоным, ганаровым сябрам Стакгольмскай акадэміі навук і Лонданскага археалагічнага інстытута Яўстахам Тышкевічам. Сёння яго скарбы знаходзяцца ў музеях Расеі, Летувы, Польшчы.

навук Летувы і Дзяржаўным мастацкім інстытуце. Віленскія беларусы робяць намаганні, каб аднавіць тварэнне братоў Луцкевічаў на ранейшым месцы — у Базылянскіх мурах, але пакуль безвынікова.

З даўніх часоў у Беларусі, як правіла, мірна суіснавалі розныя рэлігіі: паганства, хрысціянства, юдаізм ды мусульманства. Акрамя таго, у нашай краіне, як, бадай, нідзе болей у свеце, традыцыйна былі пашыраны ўсе галіны хрысціянства — праваслаўе, каталіцтва, вуніяцтва, пратэстанцтва, а таксама іх драбнейшыя адгалінаванні (лютеране, кальвіністы, антытрынітары, анабаптысты, стараверы, “чэшскія браты” ды іншыя). Да пэўнага часу гэта не супярэчыла нацыянальнай кансалідацыі нашага народа. Усе рэлігіі

143

ЯК ЧУЖЫНЦЫ СКАРЫСТОЎВАЛИ ІСНАВАННЕ Ў БЕЛАРУСІ РОЗНЫХ РЭЛІГІЙ?

ў той ці іншай ступені спрыялі пашырэнню духоўнасці, асветы, навукі.

Аднак суседня дзяржавы — Московія і Польшча — недзе з XV стагоддзя пачалі скрыстоўваць шматканфесійнасць нашага народа дзеля ўласных экспансіяніцкіх мэтаў. Яны абрали шлях распальвання нянявісці паміж рознымі цэрквамі на нашай зямлі.

Расейская імперская ўлада заўсёды выкарыстоўвала падначаленую сабе праваслаўную царкву для панявлення нашага народа. І таму, калі Беларусь была акупаўваная Расеяй, адразу паўстала пытанне пра скасаванне вуніяцтва, якое да таго часу стала нацыянальнай верай беларусаў: яго вызнавалі 75% жыхароў нашага краю. Менавіта вуніяцтва было тады галоўным апірышчам беларускай мовы і культуры і галоўнай перашкодай для расейцаў у справе каланізацыі Беларусі.

У 30—50-х гадах XIX стагоддзя адбылося руйнаванне магутнага пласта беларускай культуры. Нішчылася ўсякая мясцовая дауніна, што не была падобная стылем да расейскай. Велізарныя вонгішчы з вуніяцкіх кніг палапі над Жыровічам і Вільнем. На расейскі капыл перарабляліся і храмы. Новы імпульс русіфікацыі набыла пасля задушэння паўстання 1863 года, калі віленскім генерал-губернатарам быў М.Мураўёў. З таго часу ў Беларусі былі пабудаваныя або пераробленыя “в истинно-русском стиле” сотні цэркваў.

Адну з такіх “мураўёвак”, пабудаваную ў Берасці на пачатку XX стагоддзя, вы бачыце на гэтым здымку.

Маскоўскія князі, пачынаючы ад Івана III, імкнучыся спрайдзіць сваю царкоўна-палітычную дактрину “Москва — третій Рим і чэвертому не быват”, прысвойвалі тытул “государъ всея Руси”, што недвухсэнсойна сведчыла пра іх намер падпрадкаваць землі нашага гаспадарства. Пасля заснавання ў 1589 годзе Маскоўскае патрыярхіі палітыка Маскоўшчыны ў дачыненні да Вялікага

Княства набыла адкрыта агрэсіўныя характар. У XVII—XVIII стагоддзях Москва спрычынілася да заняпаду нашае дзяржавы і, урэшце, яе зліквідавання.

У сваю чаргу польскія палітычныя колы з дауніх часоў імкнуліся ператварыць наш каталіцкі касцёл у сродак сваёй экспансіі. Яны ўжывалі розныя інтрыгі, дамагаючыся насуперак законам Вялікага Княства прызначэння палякаў на духоўныя пасады, каб пакрысе падпрадкаваць наш касцёл, спаланізаваць яго і, урэшце, сцвердзіць думку, што каталіцтва — гэта атрыбут польскасасці.

Як пісаў некалі гісторык рэлігіі Леў Гарошка, “на першы погляд магло б здавацца, што ў Заходній Беларусі пад польскай акупацыяй беларуское каталіцтва жыцьцё павінна было квітнечцем, але ў сапраўднасці і тут каталіцызм як такі перас্লедваўся з німеншай зацятасцю, хоць ня так крывава, як у Савецкім Саюзе, а дазваляўся каталіцызм толькі ў адной форме «польскае веры»”. Беларускую мову выганялі з касцёлаў, нашых святароў высылялі за межы Беларусі, вернікам забаранялі чытаць рэлігійную літаратуру на нашай мове. У польскім сенаце тады знайшоўся толькі адзін чалавек — Люцыян Жалігоўскі, які рэзка выступаў супраць гэтага дзікунства.

Тут рэпрадукуюцца партрэт ксяндза Адама Станкевіча работы мастака Пётры Сергіевіча. Эта быў лідар беларускага хрысціянскага руху першай паловы XX стагоддзя. Яшчэ ў пару маладосці ён арганізаваў беларускі гурток у Віленскай духоўнай семінарыі, затым — у духоўнай акадэміі ў Петраградзе, стварыў беларуское хрысціянскае выдавецтва. Быў старшынёй Беларускага таварыства помачы пацярпелым ад вайны, апекуном дзіцячага прытулку. За сваю актыўную беларускую дзейнасць пераследваўся палякамі, асабліва пасля прызначэння ў 1926 годзе Віленскім мітрапалітам Рамуальда Ялбжыкоўскага, які быў заўзятым польскім шавіністам. Загінуў А.Станкевіч у снежні 1949 года ў савецкім канцлагеры ў Тайшэце.

У XIX стагоддзі палітыка Расеі была скіраваная на выкараненне ўсялякіх праяваў са-мабытнасці нашага краю. Беларусам навязвалася формула: “праваслаўны — рускі, каталік — паляк”. У 1839 годзе праваслаўнае духавенства і расейскі ўрад зліквідавалі вуніяцтва, якое на той час было амаль адзіным апірышчам беларускай мовы.

Выходуваючы пакаленні беларусаў у духу “польскай” або “рускай” веры, чужынцы імкнуліся пазбавіць нас будучыні. Яны пакідалі нам ролю этнічнага матэрыялу, вы-смоктваючы таленты і багацці нашага краю.

Наша зямля ўзгадавала шмат дзеячоў літара-туры і мастацтва, палітыкаў і вучоных, якія ўнеслі вялікі ўклад у гісторыю Польшчы, у развіццё яе культуры і науکі.

Сярод іх многія класікі польскай літара-туры эпохі Асветніцтва — *Францішак Багамолец*, *Францішак Князьнін*, *Адам Нарушэвіч*, *Юльян Нямцэвіч* ды іншыя. Пачыналнік рамантызму ў польскай літаратуры *Адам Міцкевіч* (даследнік выводзяць ягоны радавод ад беларуса Міцкі) шырока выкарыстоўваў у сваёй творчасці тэму і вобразы нашага фаль-клору. Беларуская рэчаіснасць лягла ў аснову прозы Элізы Ажэшкі (*Паўлоўскай*), якая на-радзілася на Гарадзеншчыне. З беларускага роду паходзіць выдатны раманіст *Язэп Кра-шэўскі*, літаратурная спадчына якога складае блізу 600 тамоў.

Беларускім музычным фальклорам напоў-ніцу карыстаўся заснавальнік нашага опернага мастацтва *Станіслаў Манюшка* (родам з Меншчыны), якога палякі лічачь «бацькам

Тытульны аркуш першага выдання паэмы Адама Міцке-віча “Пан Тадэвуш” (Парыж, 1843). Гэта сапраўдная эпа-пэя беларускага жыцця пачатку XIX стагоддзя, узноўлы гімн Бацькаўшчыне. “Пан Тадэвуш” лічыцца вяршынней творчасці геніяльнага паэта, прызнаным шэдэўрам су-светнай літаратуры.

На беларускую мову перакладалі Вінцук Дунін-Марцікевіч, Аляксандар Ельскі, Браніслаў Тарашкевіч (пад час зняволення ў польскай турме), Пятро Бітэль (у савецкім канцлагеры), а таксама Язэп Семяжон.

Аляксандар Ельскі ў 1885 годзе пісаў: “Беларусь мае неаспречнае права ганарыцца Міцкевічам, бо гэты велі-зарны дух вырас і сфармаваўся як тып на глебе карэннай літоўскай славяншчыны”.

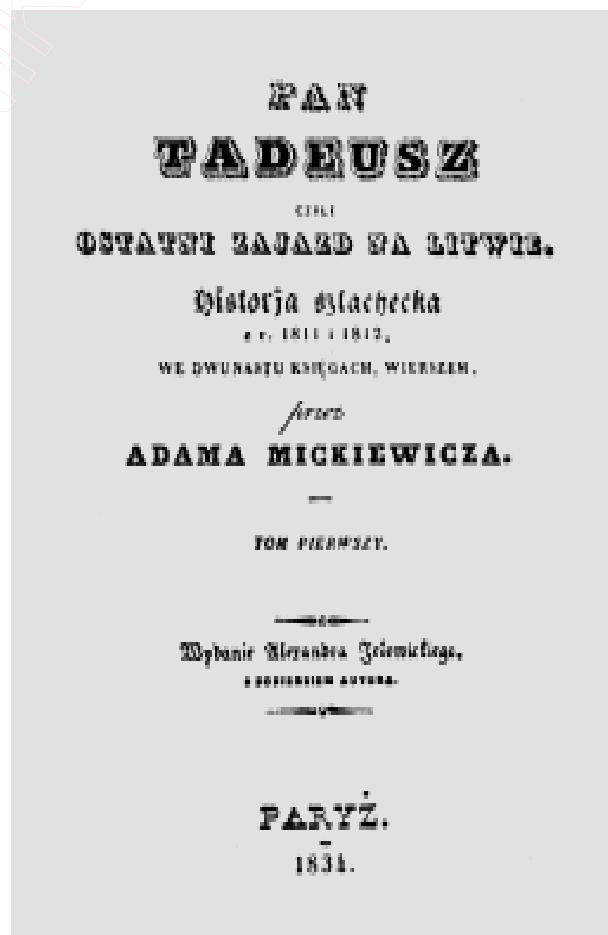
Як бачна, палякі і маскоўцы на працягу стагоддзяў скарыстоўвалі існаванне розных рэлігіяў у Беларусі выключна дзеля панавання ў нашым краі. Рэцыдывы гэтае палітыкі мы, на жаль, бачым і сёння. Нягледзячы на абвяшчэнне незалежнасці Беларусі, тут мала што змянілася. Актуальнымі застаюцца радкі паэмы “Сымон-музыка”, напісаныя Якубам Коласам 80 гадоў таму:

*I цяпер над намі, брацьце,
Яшчэ ў сіле той раздор —
I патоўскае закляцье,
I ксяндзоўскі нагавор.*

144

ЯКІЯ ВЫДАТНЫЯ ПОЛЬСКІЯ ДЗЕЯЧЫ
З ПАХОДЖАННЯ БЕЛАРУСЫ?

польскай оперы», і пачыналнік польскага сімфанізму *Мечыслаў Карловіч* (са Смаргон-шчыны). Беларусы з паходжання таксама *Ra-*

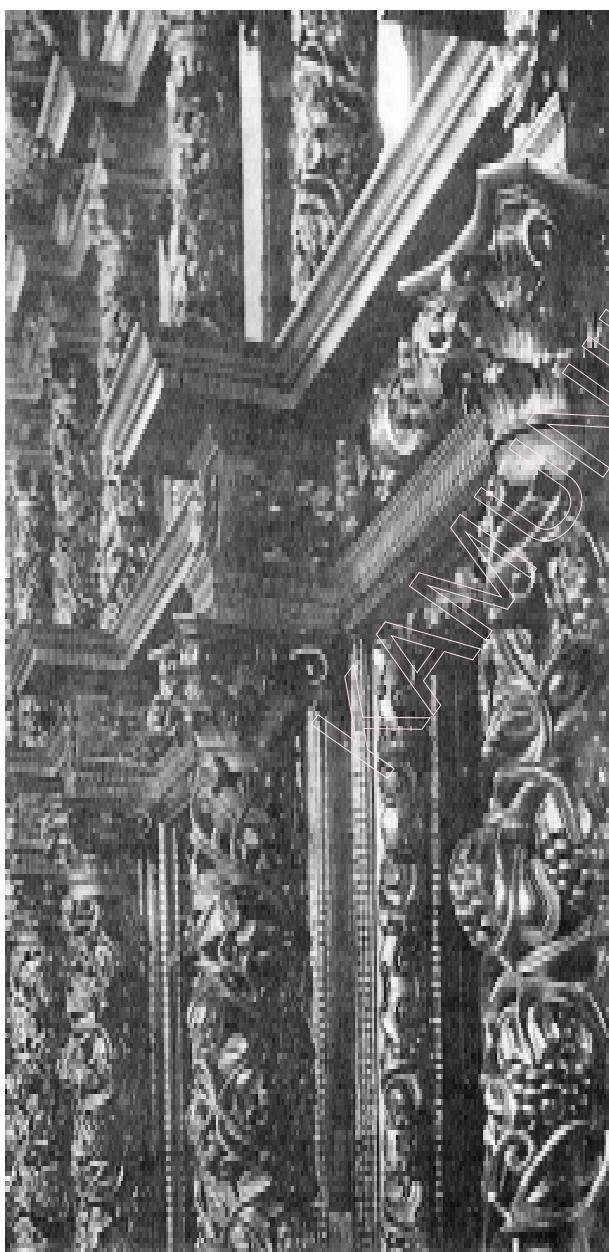
фал Чарвякоўскі — «бацька польскай хірургіі», Язэн Марцінкевіч — выдатны матэматык ды шмат якія іншыя польскія вучоныя.

Ад беларускай праваслаўнай шляхты вядзеца радавод нацыянальнага героя Польшчы Тадэвуша Касцюшкі. З Беларусі паходзіць і Тамаш Ваўжэцкі, які ўзначаліў паўстанне

пасля зняволення Т.Касцюшкі. Беларусам (так ён сам называў сябе ў пару рэвалюцыйнай маладосці) з'яўляецца Язэн Пілсудскі, начальнік адноўленай Польскай дзяржавы. Урэшце, з этнічнай Беларусі родам і генерал Люцыян Жалігоўскі, стваральнік так званае «Сярэдняе Літвы».

145

ЯКІЯ ДЗЕЯЧЫ
РАСЕЙСКАЕ НАВУКІ И КУЛЬТУРЫ
З ПАХОДЖАННЯ БЕЛАРУСЫ?

Нашы суродзічы зрабілі надзвычай шмат для расейскае культуры й навукі, пачынаючы ад Івана Фёдарава (Федаровіча, з беларускага роду Рагозаў), Пётры Цімафеева (Мсціслаўца) ды Сымона Палацкага (Самойлы Пятроўскага-Сітняновіча).

Новыя рамёствы прынеслі ў Москву Клім Міхайлau са Шклова, майстар аб'ёмнай разьбы (“беларускае рэзі”), які стварыў унікальны іканастас Смаленскага сабора ў Москве; Сцяпан Палубес (Іванаў) з Амсціслава, кахляр і майстар шматколерных рэльефаў; Андрэй Чохаў (Чэхаў), заснавальнік маскоўскай людвікарскай (“пушкарской”) традыцыі, які адліў “Цар-гармату”.

Сярод беларусаў з паходжання — літаратара Тадэвуш (Фадзей) Булгарын, Фёдар Глінка, Фёдар Дастваeўскі, Дзмітры Пісарап, Аляксандар Твардоўскі, Міхail Ісакоўскі, Яраслаў Смелякоў, а таксама Юры Алеша (з барысаўскае шляхты), Яўген Еўтушиэнка (продкі з вёскі Хамічы на Гомельшчыне). З беларускіх родаў паходзілі пісьменнікі Аляксандар Грыбадеаў (з Грыбоўскіх), Іван Бунін (з Бунікоўскіх) і Аляксандар Грын (сапраўднае прозвішча Грынеўскі). А паэт Уладзімір Высоцкі — з Мяшчанскае слабады ў Москве, ад XVII стагоддзя заселенай беларусамі (ён сам згадваў, што ягоныя карані — на беларускім Палессі). Знакаміты мовазнавец, галава ленінградскае фаналагічнае школы Леў Шчэрба паходзіў з Ігумена Менскай губерні.

Іканастас Смаленскага сабора Новадзявочага манастыра ў Москве — шэдэўр беларускага мастацтва, які набыў сусветную вядомасць.

Яго стварылі беларускія майстры на чале з Клімам Міхайлавым, “узятыя палонам” у вайну 1654—1667 гадоў. 25 майстроў рабілі гэты цуд больш як два гады (ад 1683 да канца 1685 года). Падобныя да гэтага іканастасы беларусы зрабілі таксама ў трох цэрквах Ізмайлова, у цэрквах Данскага манастыра ў Москве, Свенскага манастыра пад Бранскам ды іншых.

З Беларусі ў Расею прыйшло прафесійнае тэатральнае і музычнае мастацтва. Балерыны Азарэвічы са Шклова стварылі расейскую балетную школу. А музычнай часткай імператарскіх тэатраў Пецярбурга, дзе танцевалі Азарэвічавы, кіраваў кампазітар *Vasіl Kazлоўскі* (аўтар першага расейскага гімна), які раней працаўваў у Троках і Слоніме. Беларускага паходжання выдатныя кампазітары *Mихаіл Глінка*, *Мадэст Мусаргскі*, *Ігар Стравінскі* (сын саліста Марыінскага тэатра ў Пецярбурзе *Фёдар Стравінскага* родам з Рэчыцкага павета), *Зміцер Шастаковіч* (унук паўстанца 1863 года), знакамітая акторы *Васіль Качалаў* (*Шверубович*), *Пётра Алейнікаў*, *Інакент Смактуноўскі* (*Смактуновіч*). З беларускіх земляў скульптары *Міхайла Мікешын* (аўтар помнікаў Б.Хмельніцкаму ў Кіеве, “1000-годдзе Расеі” ў Ноўгарадзе; лічыў сябе “беларускім панам”), *Сяргей Канёнкаў*.

У ліку падарожнікаў і ўсходазнаўцаў — першы консул Рәсей ў Японіі ды аўтар першага японска-расейскага слоўніка Язэн Гаш-

кевіч; першы расейскі санскрытолаг, стваральнік санскрыта-расейскага слоўніка *Каятан Касовіч*; укладальнік першага слоўніка якуцкай мовы, “бацька якуцкай літаратуры” Эдвард Пякарскі; падарожнік *Мікалай Перавальскі* (Пржэвальскі) ды ягоны наступнік *Пётра Казлоў*; падарожнік і заолаг *Рыгор Гром-Грымайла* (*Грум-Гржымайла*). З беларускай Смаленшчыны паходзіць *Васіль Даку чаеў*, заснавальнік сучаснага глебазнаўства; з Магілеўшчыны — *Пётра Касовіч*, вядомы аграфік і глебазнавец; з Віцебшчыны — *Браніслаў Вярыга*, вучоны-фізіёлаг.

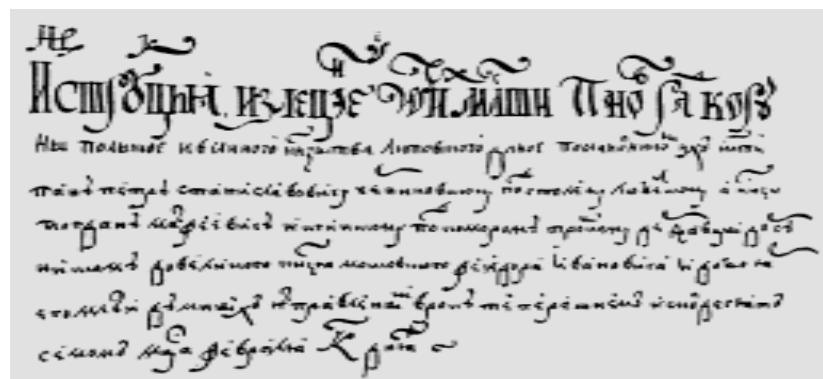
З беларускіх родаў таксама славуты адват-
кат *Фёдар Плявака*, эканаміст і статыстык
Зміцер Жураўскі, матэматык *Васіль Ермакоў*,
фізік *Аляксандр Садоўскі*, хімік *Аляксандар
Вярыга*, радыёхімік *Васіль Барадоўскі*, інжы-
неры, будаўнікі портаў Рыга і Кранштат *Ян
Багінскі* ды *Язэн Зарэцкі*, заснавальнік ра-
сейскай школы доменшчыкаў *Міхаіл Кура-
ка*, стваральнік рэактыўных знішчальнікаў
“Су” *Павел Сухі*.

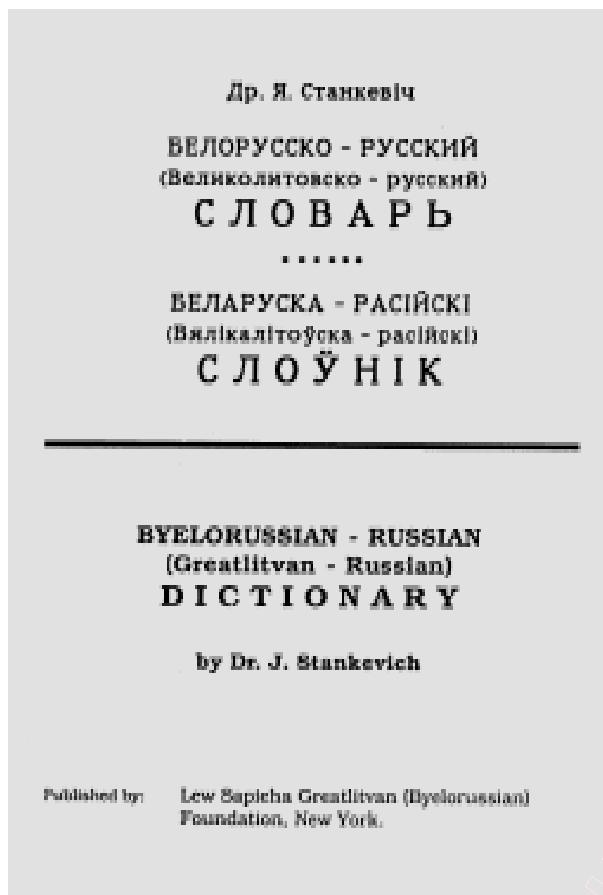
146

ЯК БЕЛАРУСЫ НАЗЫВАЛІ СЯБЕ І СВАЮ МОВУ Ў РОЗНЫЯ ЧАСЫ?

зываць маскоўскаю, сваю завучы рускаю. У Вялікім Княстве Літоўскім пашырыліся назовы Літва, ліцьвіны. Часам і чужаземцы, і самі беларусы называлі нашу мову літоў-скай або літоўска-рускай.

Найменне *Белая Русь* не было для нашай краіны спрадвечным. Вытокі яго, як давёў гісторык Але́сь Белы, — у заходненеўрапейскай пісьмовай традыцыі. Сярэднявечныя

храністы і картографы “прывязвалі” гэтые назоў (*Russia Alba*) да розных тэрыторый — і на поўдні (над Донам), і на поўначы (на Ноўгарадчыне). Пасля заваёвы Ноўгарада ён перайшоў на Масковію, а ад другой паловы XVI стагоддзя ў сувязі з яе экспансіяй быў перанесены на ўсходнія беларускія ды ўкраінскія землі. Пазней найменне *Беларусь* замацавалася за ўсходнебеларускімі землямі — Віцебшчынай, Смаленшчынай, Магілеўшчынай, а з канца XIX стагоддзя расейскія ўлады сталі называць так усю краіну. Лідэры беларускага руху пачатку XX стагоддзя канчаткова выбралі і пачалі шырока папулярызаваць назовы *беларусы*, *беларуская мова*.

Вацлаў Ластоўскі і Ян Станкевіч ад пачатку 20-х гадоў працавалі вяртанне назоў *крывічы*, *крывіцкая мова*. Я. Станкевіч, жывучы ўжо на эміграцыі, з 50-х гадоў указаў на назовы *Вялікалітва*, *вялікаліцьвіны*, *вялікалітоўская мова*.

Слоўнік Яна Станкевіча, выдадзены ў Нью-Ёрку ў 1990 годзе. Гэта фундаментальная праца, якая перадае жывы дух беларускай мовы. Галоўным у навуковай творчасці Я. Станкевіча быў клопат пра чысціню мовы, пра захаванне і падкрэсленне яе адметнасці ад моваў суседніх. Ён выдатна разумеў, што, толькі захаваўшы самабытнасць, наша мова выжыве і адродзіцца.

147

ЯК УЗНІКЛІ
НАШЫ ДЗЯРЖАЎНЫЯ СІМВАЛЫ?

Яшчэ ў старажытнасці, каб адрозніць сваіх ад чужынцаў у часе збройных сутычак, ужывалі знакі-сімвалы. У славянскіх племёнаў такімі знакамі былі кавалкі пераважна чырвонай тканіны на дрэўку — сцягі, або харугвы. Каб не блытацца з аднаколернымі сцягамі, на іх малявалі асабістыя князеўскія знакі, што звычайна паходзілі з паганскаі сімвалікі.

Беларускія войскі і княская ўлада ў польскім перыядзе нашае гісторыі таксама карабліся чырвонымі харугвамі. Праўда, мы

Выява “Пагоні” на пячатцы попацкага князя Глеба. 1330 год.

Справа — герб “Пагоня” на надмагіллі Ягайлы ў Кракаве. Першая палова XV стагоддзя.

Бел-чырвона-белы сцяг над плошчай Незалежнасці ў Менску. Пачатак 90-х гадоў XX стагоддзя.

З часам у Эўропе пашырылася традыцыя адзначаць на сцягу герб у выглядзе ўмоўнай каляровай палосы. Паводле законаў геральдыкі, верхнюю частку сцяга павінны быў зымашаць колер гербавай выявы, а ніжэй змяшчаўся колер самога сцяга. Гэтак не пазней за пачатак XVI стагоддзя і ўзнік наш бел-чырвона-белы сцяг, дзе верхняя палоса — колер “Пагоні”, сярэдняя — спрадвечны колер сцяга, а ніжняя — колер рыцарскага шчыта на “Пагоні”. Найстаражытнейшая выява беларускага сцяга захавалася на карціне, прысвечанай пераможнай бітве нашых продкаў з маскоўцамі пад Воршай (1514 год).

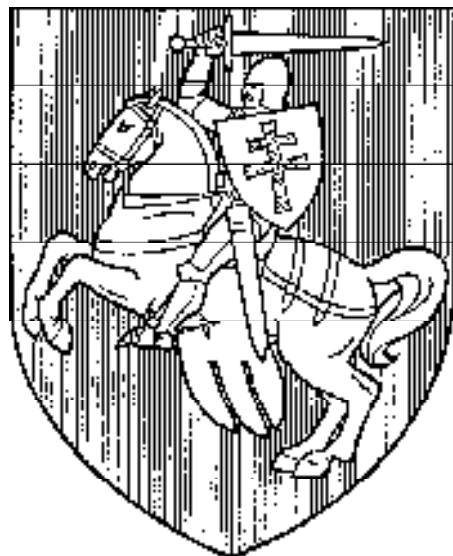
Пасля акупацыі Беларусі ў канцы XVIII стагоддзя Расейскай імперыі “Пагоня” выкарыстоўвалася ў гербах некаторых беларускіх гарадоў і адміністрацыйных тэрыторыяў. Часам ўжываліся і колеры сцяга як знак адразнення вайсковых фармаванняў, рэкрутаваных з тэрыторыі Беларусі. Пад час антымаскоўскіх выступленняў “Пагоня” скарыстоўвалася паўстанцамі.

не ведаем, якія знакі-гербы былі на іх. Гэта маглі быць выявы хрысціянскіх святых ці полацкі варыянт “Трызуба”.

У першай палове XIII стагоддзя на заходніяй частцы Полаччыны начало фармавацца Вялікае Княства Літоўскае як працяг старытанай дзяржаватворчай традыцыі беларускага народа. Успрыняўшы полацкую палітычна-эканамічную і культурную спадчыну, князі новае дзяржавы па-ранейшаму карысталіся чырвонымі сцягамі. А пачынаючы ад Гедзіміна дынастыя мела за герб відазменены “Трызуб” полацкіх Рагвалодавічаў, які атрымаў найменне “Калоны” (“Калюмны”).

Дзяржаўным жа гербам Вялікага Княства з другой паловы XIII стагоддзя стала выява збройнага рыцара на кані — “Пагоня”. Лічыцца, што напачатку яна была гербам Полацка, а таксама Новагародка.

Ад пачатку XV стагоддзя на шчыце “Пагоні” ўжо сустракаеца шасціканцовы крыж з карацейшай верхній перакладзінай. Такія крыжы былі тыповымі хрысціянскімі сімваламі ў Беларусі ў XI—XIV стагоддзях. Першыя ж звесткі пра сцягі з выявамі “Пагоні” паходзяць ад часу Грунвальдской бітвы (1410 год).

Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь у 1991—1995 гадах.

У 1918 годзе, з адраджэннем нашае дзяржаўнасці, герб “Пагоня” і бел-чырвона-белы сцяг становіцца дзяржаўнымі сімваламі Беларускага Народнага Рэспублікі. Пасля ўстановлення ў Беларусі большавіцкага рэжыму ўжыванне нашай гістарычнай дзяржаўнай сімволікі жорстка каралася, ажно да зняволення ў канцлагерах.

148

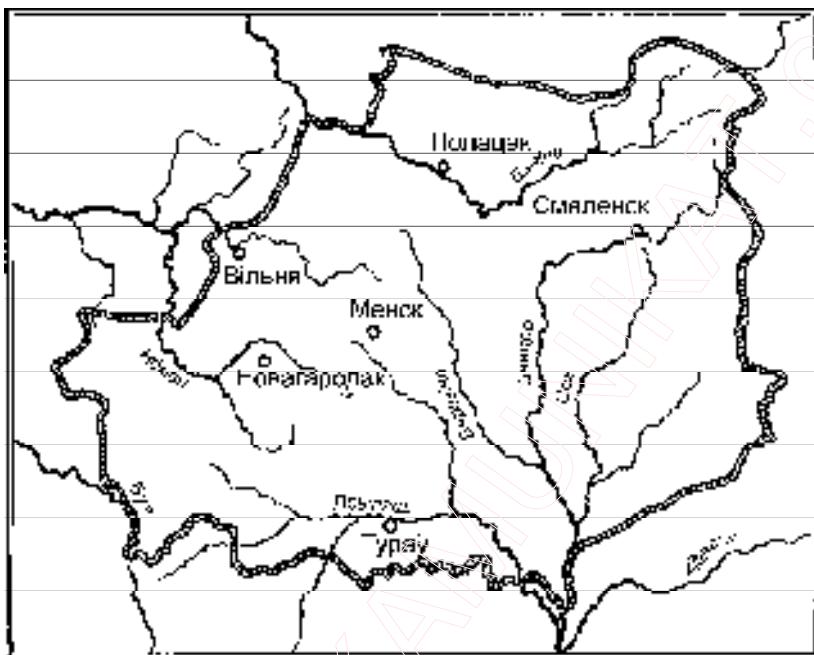
ЯКІЯ ГАРАДЫ
БЫЛІ СТАЛІЦАМІ БЕЛАРУСІ?

Сталіцамі першых летапісных беларускіх княстваў у IX—X стагоддзях былі *Полацак*, *Смаленск* і *Тураў*.

Пасля таго як Тураў і Смаленск трапілі ў часовую залежнасць ад кіеўскіх князёў, *Полацак* застаўся адзіным цэнтрам магутнага беларускага гаспадарства — Полацкага княства. Асабліва выдатнае палітычнае значэнне ён набыў у XI стагоддзі за князем Усяславам Чарадзеем, а культурнага росквіту дасягнуў пры яго нашчадках у XII стагоддзі. Пасля раз-

драблення Полацкага княства на заходзе Беларусі пачала фармавацца новая беларуская дзяржава — Вялікае Княства Літоўскае. Яе сталіцай вялікі князь Міндоўг зрабіў *Новагародак* (Наваградак). У 1323 годзе вялікі князь Гедзімін перанёс сталіцу дзяржавы ў *Вільню*.

Вільня заставалася столыным местам нашага гаспадарства да канца XVIII стагоддзя. Аднак цэнтрам беларускага палітычнага і культурнага жыцця яна была амаль да сярэдзіны мінулага стагоддзя. З утварэннем у 1918 годзе Беларускай Народнай Рэспублікі, а ў 1919 годзе — Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі палітычнай сталіцай Беларусі становіцца *Менск*, пераназваны бальшавікамі ў 1939 годзе ў *Мінск*.

На пададзенай тут карце, што паказвае межы этнічнай тэрыторыі беларусаў, пазначаныя гарады, якія былі сталіцамі беларускіх дзяржаваў у розныя перыяды нашай тысячагадовай гісторыі.

Варта заўважыць, што ў XII—XIII стагоддзях, пад час феадальнай раздробленасці, у Беларусі, як і ў іншых эўрапейскіх краінах, было шмат невялікіх дзяржаваў — удзельных княстваў. Столыні гарадамі іх былі Амсціслаў, Берасце, Бранск, Ваўкавыск, Вільня, Віцебск, Гомель, Горадня, Драгабуж, Дарагічын, Друцак, Заслаўе, Клецак, Лагойск, Лукамль, Менск, Новаградак, Пінск, Свіслач, Слонім, Слуцак, Тураў ды іншыя.

149

ЯКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ РЭЛІКВІЯ
НАЙКАШТОЎНЕЙШАЯ ДЛЯ БЕЛАРУСАЎ?

Можа, *сыгнет князя I Ізяслава*, сына Рагнеды, ці *пярсцёнак славутага князя Ўсяслава Чародзея*, пры якім наша старажытная дзяржава — Полацкае княства — дасягнула най-вялікшай магутнасці? А можа, рукапіснае *Тураўскае евангелле XI стагоддзя* ці *Біблія Францішка Скарны*? Хтосьці скажа, што гэта — *абраз Маці Божай Вастрабрамскай* або *Маці Божай Жыровіцкай*, якім маліліся

шматлікія пакаленні беларусаў. А нехта будзе сцвярджаць, што гэта — *пячатка правадыра паўстанцаў Кастуся Каліноўскага* або *урадавая пячатка Беларускай Народнай Рэспублікі*.

Але ў нашага народа, пэўна ж, ёсць скарб яшчэ больш каштоўны — крыж, зроблены ў 1161 годзе майстрам-ювелірам Богшам (хрысціянскае імя Лазар) для храма Спаса ў Полацку, унікальны помнік беларускага мастацтва. Гэта і хрысціянская рэліквія, бо ў ёй захоўваюцца кроплі крыіві *Ісуса Хрыста*, часцінка ад Божага крыжа ды іншыя хрыс-

ціянскія святыні, прысланыя ў старожытнасці ў Полацак з Канстанцінопалія і Ерусаліма. Але найперш яна бясцэнная для нас таму, што гэта — крыж нябеснай апякункі Беларусі святой Еўфрасінні Полацкай, нашай славутай асветніцы.

У гады Другой сусветнай вайны крыж бясследна знік. Доўгі час пошукам нашай нацыянальнай рэліквіі займаліся толькі энтузіясты, цяпер яго вядуць улады Рэспублікі Беларусь і Інтэрпол.

Крыж Еўфрасінні Полацкай. Здымак пачатку мінулага стагоддзя.

У 20-х гадах, калі бальшавікі ажыццяўлялі суцэльнную канфіскацыю каштоўнасцяў Божых храмаў, крыж трапіў у полацкі фінаддзел. Ад пагібелі там яго ўратаваў Вацлаў Ластоўскі, наладзіўшы спецыяльную пошукавую экспедыцыю ад Беларускага дзяржаўнага музея.

У 1941 годзе, як пачалася вайна, крыж бясследна знік. Версія, паводле якой яго выкралі немцы, непераканаўчая, бо часу на эвакуацыю з Магілёва, дзе ён тады захоўваўся, было дастаткова. Найверагодней нашая святыня была вывезеная ў Расею, дзе знаходзіцца і цяпер, як і безліч іншых беларускіх нацыянальных скарбаў.

У пецярбургскім Эрмітажы, праўда, сцвярджаюць, што крыж Еўфрасінні ў Амэрыцы. Калі гэта так, то трапіў ён туды хутчэй за ўсё праз рукі чэкісту. “Мастацтвазнаўцы ў цывільным”, выконваючы заданні па забеспечэнні валютных паступленняў, вывезлі за межы СССР багата маствацкіх шэдэўраў.

25 сакавіка (1918 год) — ДЗЕНЬ НЕЗАЛЕЖНАСЦІ. У гэты дзень Трэцій Устаўной граматай Рада Беларускае Народнае Рэспублікі абвясціла БНР незалежнаю і вольнаю дзяржавай.

15 ліпеня (1410 год) — СВЯТА ГРУНВАЛЬДУ (Свята перамогі над Дуброўнай) — дзень перамогі аб'яднанага войска Беларускай і Польскай дзяржаваў над Тэўтонскім Ордэнам.

6 жніўня (1517 год) — ДЗЕНЬ ДРУКУ — выданне ў чэшскай Празе Францішкам Скарynam першае беларускае друкаванае кнігі “Псалтыр”.

25 жніўня (1991 год) — ДЗЕНЬ АДРАДЖЭННЯ — наданне Дэкларацыі аб сувэрэнітэце Беларусі сілы канстытуцыйнага закону, аднаўленне незалежнае дзяржавынасці.

150

ЯКІЯ ГІСТАРЫЧНЫЯ ДАТЫ
ПАВІННЫ ПАМЯТАЦЬ
І ШАНАВАЦЬ БЕЛАРУСЫ?

8 верасня (1514 год) — СВЯТА АРШАНСКАЕ ПЕРАМОГІ, Дзень беларускай вайсковай славы. Беларускае войска ўшчэнт разбіла ўтрайа большае войска Маскоўшчыны і на пэўны час спыніла расейскую агрэсію.

29 верасня (1529 год) — ДЗЕНЬ ПРЫНЯЦЦЯ СТАТУТУ. У гэты дзень выракам вялікага князя на Сойме быў уведзены ў дзяянне першы Статут Вялікага Княства Літоўскага.

27 лістапада (1920 год) — ДЗЕНЬ СЛУЦКАГА ЗБРОЙНАГА ЧЫНУ — Дзень Герояў. У гэты дзень Першы Слуцкі полк Беларускае Народнае Рэспублікі пачаў баявыя дзяянні супраць бальшавіцкага войска.

КНІГІ ДЛЯ ДАДАТКОВАГА ЧЫТАННЯ

Александровіч Разалія. Нескаромная Тацянія. Зямля з блакітнымі вачымі. — Mn.: Беларусь, 2001. — 83 с.: іл.

Аляхновіч Францішак. У капшюрох ГПУ. — Mn.: Маст. літ., 1994. — 238 с.: іл.

Антысавецкія рухі ў Беларусі: 1944—1956. Даведнік / Пад рэд. А.Дзярновіча. — Менск, 1999. — 192 с.: іл. — (Архіў Найноўшае Гісторыі)

Арлоў Уладзімір. Адкуль наш род: Апавяданні з гісторыі Беларусі для малодшых школьнікаў. — Вільня: Наша Будучыня, 2000. — 127 с.: іл.

Арлоў Уладзімір. Асветніца з роду Усяслава: Еўфрасіння Полацкая. — Mn.: Навука і тэхніка, 1989. — 53 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Арлоў Уладзімір. Прысуд выканаў невядомы: Ігнат Грынявіцкі. — Mn.: Навука і тэхніка, 1992. — 52 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Арлоў Уладзімір. Таямніцы Полацкай гісторыі. — Mn.: Беларусь, 1994. — 463 с.: іл. (2-е выд. — Польмія, 2000)

Арлоў Уладзімір, Сагановіч Генадзь. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі. — Вільня: Наша Будучыня, 1999. — 223 с.: іл. (2-е выд. — 2000)

Бежанства 1915 года / Пад рэд. В.Лубы; Прадм. Я.Мірановіча. — Беласток, 2000. — 416 с.: іл.

Белы Але́сь. Хроніка Белай Русі: Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. — Mn.: Энцыклапедыкс, 2000. — 237 с.: іл. — (Бібліятэка часопіса “Беларускі Гістарычны Агляд”)

Бельскі Аляксандар, Ткачоў Міхась. Вялікае мастацтва артылерыі: Казімір Семяновіч. — Mn.: Навука і тэхніка, 1992. — 52 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Болатаў Андрэй, Рыдзейскі Генадзь. Ахвяруочы сябе Бацькаўшчыне: Аркадзь Смоліч. — Mn.: Тэхналогія, 1999. — 61 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Бутэвіч Анатоль. У гасцях у вечнасці. — Mn.: Кавалер Паблішэрс, 2001. — 31 с.: іл. — (Сем цудаў Беларусі)

Галакціёнав Станіслаў, Якубевіч Ганна. Рыцар навукі з Нянькава: Уладзіслаў Дыбоўскі. — Mn.: Навука і тэхніка, 1989. — 64 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Гапоненка Вольга. У пошуках гармоніі Сусвету: Іван Яркоўскі. — Mn.: Навука і тэхніка, 1993. — 70 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Гапоненка Вольга, Кіштымаў Андрэй. Уладар гранічнага холаду: Жыгімонт Урублэўскі. — Mn.: Навука і тэхніка, 1995. — 64 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Гарт: З успамінаў пра Саюз Беларускіх Патрыётаў (Глыбокае, Паставы. 1945—1947 гг.). — Менск: Наша Ніва, 1997. — 350 с.: іл. — (Архіў Найноўшае Гісторыі)

Геніош Ларыса. Споведзь / Падрыхт. тэксту, прадм., камент. М.Чарняўскага. — Mn.: Маст. літ., 1993. — 271 с.: іл.

Голубеў Валянцін, Крук Уладзімір, Лойка Павел. Ці ведаеше вы гісторыю сваёй краіны? 2-е выд. — Mn.: Нар. асвета, 1995. — 135 с.: іл.

Грыбоўскі Віктар, Гапоненка Вольга, Кісялеў Уладзімір. Прафесар электрафізіі і магнетызму: Якуб Наркевіч-Ёдка. — Mn.: Навука і тэхніка, 1988. — 70 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Грыцкевіч Валянцін. Адысея наваградскай лекаркі: Саламея Русланская. — Mn.: Навука і тэхніка, 1990. — 53 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Грыцкевіч Валянцін. Гісторыя і міфы. — Mn.: БелФранс, 2000. — 205 с.

Гусак Алена. Практычная механіка і “Мёртвыя душы”: Мікалай Ястрэбскі. — Mn.: Навука і тэхніка, 1992. — 54 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Дабравольскі Вячаслаў. Да ісціны — найпрасцейшым шляхам: Васіль Ермакоў. — Mn.: Навука і тэхніка, 1992. — 60 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Доўнтар-Запольскі Мітрафан. Гісторыя Беларусі. — Mn.: БелЭн, 1994. — 510 с.: іл.

Дучыц Людміла. Касцюм жыхароў Беларусі X—XIII стст. (паводле археалагічных звестак). 2-е выд. — Mn.: Беларуская навука, 2001. — 80 с.

Дучыц Людміла. Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў. — Mn.: Навука і тэхніка, 1993. — 59 с.: іл.

Емяльянчык Уладзімір. Палаnez для касінераў: З падзеяў паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі на Беларусі. — Mn.: Беларусь, 1994. — 160 с.: іл.

Ермаловіч Мікола. Па слядах аднаго міфа / Пад рэд. А.Грыцкевіча. — Mn.: Навука і тэхніка, 1989. — 94 с. (2-е выд. — 1991)

Ермаловіч Мікола. Старожытная Беларусь: Палацкі і Новагарадскі перыяды / Прадм. М.Ткачова. — Mn.: Маст. літ., 1990. — 366 с.: іл.

Ермаловіч Мікола. Старожытная Беларусь: Віленскі перыяд. — Mn.: Бацькаўшчына; Бесядзь, 1994. — 92 с.

Ермаловіч Мікола. Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае. — Mn.: Беллітфонд, 2000. — 444 с.: іл.

Ёрш Сяргей. Вяртаныне БНП: Асобы і дакумэнты Беларускай Незалежніцкай Партыі. — Менск; Слонім: БГАКЦ, 1998. — 185 с.: іл. — (Архіў Найноўшае Гісторыі)

Запруднік Янка. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. — Mn.: Беларускі Фонд Сораса; Бацькаўшчына, 1996. — 264 с.: іл.

З гісторыяй на “Вы”?: Публіцыстычныя артыкулы. Вып. 1 / Уклад. У.Арлоў. — Mn.: Маст. літ., 1991. — 398 с.

З гісторыяй на “Вы”?: Публіцыстычныя артыкулы. Вып. 2 / Уклад. У.Арлоў. — Mn.: Маст. літ., 1994. — 351 с.

З гісторыяй на “Вы”?: Артыкулы, дакументы, успаміны. Вып. 3 / Уклад. Я.Запруднік. — Mn.: Маст. літ., 1994. — 347 с.: іл.

Історыя Беларусі: Вопросы и ответы / Сост. Г.Я.Голенченко, В.П.Осломовский. — Mn.: Беларусь, 1993. — 208 с.

Казбярук Уладзімір. Светлай волі зычны звон: Але́сь Гарун. — Mn.: Навука і тэхніка, 1991. — 63 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Казлоў Леў, Цітоў Анатоль. Беларусь на сямі рубяжах. — Mn.: Беларусь, 1993. — 71 с.: іл.

Калубовіч Аўгэн. Крокі гісторыі: Да съследаванні, артыкулы, успаміны. — Беласток; Вільня; Менск: Гамакс; Наша Ніва; Мааст.літ., 1993. — 285 с.

Калубовіч Аўгэн. На крыжовой дарозе: Творы з эміграцыі. — Менск: Бацькаўшчына, 1994. — 318 с.: іл.

Кандыбовіч Сымон. Разгром нацыянальнага руху ў Беларусі. — Менск, 2000. — 159 с.: іл. — (Бібліятэка часопіса “Беларускі Гістарычны Агляд”)

Каханоўскі Генадзь, Каханоўскі Аляксандар. Руплівец нашай ста-расветчыны: Яўстах Тышкевіч. — Mn.: Навука і тэхніка, 1991. — 63 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

Кіпель Яўхім. Эпізоды / Пад рэд. П.Урбановіч, З.Саўкі. — Нью Ёрк: Выд-ва газэты “Беларус”, 1998. — 305 с.: іл.

Климович Рыгор. Конец Горлага. — Менск: Фонд “Наша Ніва”, 1999. — 352 с.: іл. — (Архіў Найноўшае Гісторыі)

Крыж памяці: Кароткі спіс войнаў, бітваў, паўстанняў, катастрофаў, якія выпалі на лёс Беларусі за тысячагоддзе / Укл. К.Тарасаў. — Mn.: Лекцыя, 2000. — 63 с.: іл.

Курапаты: Артыкулы, навуковая справаздача, фотаздымкі / З.Пазняк, Я.Шмыгалёў, М.Крывальчэвіч, А.Іоў. — Mn.: Тэхналогія, 1994. — 180 с.: іл.

Кушаль Франц. Спрабы стварэння беларускага войска. — Менск, 1999. — 164 с.: іл. — (Бібліятэка часопіса “Беларускі Гістарычны Агляд”)

Лакотка Аляксандар. Бераг вандравання, ці Адкуль у Беларусі мячэці. — Mn.: Навука і тэхніка, 1994. — 143 с.: іл.

Лукашук Аляксандар. “За кіпучай чэкісцкай работай”: З жыцьця катаў. — Менск: Наша Ніва, 1997. — 190 с.: іл. — (Архіў Найноўшае Гісторыі)

- Лукашук Аляксандар.** Філістовіч: Вяртаньне нацыяналіста. — Менск: Наша Ніва, 1997. — 79 с.: іл. — (Архіў Найноўшае Гісторыі)
- Луцкевіч Лявон.** Вандроўкі па Вільні. — Вільня: Рунь, 1998. — 159 с.: іл.
- Ляўкоў Эрнст.** Маўклівия сведкі мінуўшчыны. — Мн.: Навука і тэхніка, 1992. — 215 с.: іл.
- Мальдзіс Адам.** Як жылі нашы продкі ў XVIII стагоддзі. — Мн.: Лімарыус, 2001. — 383 с.
- Мараўкоў Леанід.** Вынішчэнне: Рэпрэсаваныя беларускія літаратары. — Менск: Нёман, 2000. — 199 с.
- Мархель Уладзімір.** Вяшчун славы і волі: Уладзіслаў Сыракомля. — Мн.: Навука і тэхніка, 1989. — 62 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Міранович Яўген.** Навейшая гісторыя Беларусі. — Беласток, 1999. — 270 с.
- Найдзюк Язэп, Касяк Іван.** Беларусь учора і сяньня: Папулярныя нарысы з гісторыі Беларусі / Пасъял. А.Грыцкевіча. — Мн.: Навука і тэхніка, 1993. — 414 с.: іл.
- Ніколі болей / Уклад. М.Патрэба.** — Вільня: Наша Будучыня, 2000. — 191 с.: іл.
- Орлов Владимир, Саганович Генадзь.** Десять веков белорусской истории. — Вильня: Наша Будучыня, 2001. — 223 с.: іл.
- Пецюковіч Марыян.** У пошуках зачараваных скарбаў. — Вільня: Рунь, 1998. — 182 с.: іл.
- Процька Тацяна.** Даследчык таямніцаў святла: Аляксандр Садоўскі. — Мн.: Навука і тэхніка, 1994. — 63 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Процька Тацяна.** Пакутнік за веру і Бацькаўшчыну: Мітрапаліт Мельхіседэк. — Мн.: Тэхнолагія, 1996. — 63 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Процька Тацяна.** Экспериментатар з Беластроцкай гімназіі: Кароль Чаховіч. — Мн.: Навука і тэхніка, 1990. — 62 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Рассадзін Сяргей.** Землі амаль невядомыя: Будучая Беларусь паводле аntyчных манускрыптаў. — Мн.: Полымя, 1996. — 95 с.: іл.
- Рагач Пётра.** Кароткі агляд гісторіі Беларусі. — Кліўленд; Нью-Ёрк; Талін: Грунвальд, 1990. — 94 с.: іл.
- Рудовіч Станіслаў.** Час выбару: Проблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. — Мн.: Тэхнолагія, 2001. — 201 с.
- Саверчанка Іван.** Апостал яднання і веры: Язэп Руцкі. — Мн.: Навука і тэхніка, 1994. — 67 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Саверчанка Іван.** Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега. — Мн.: Навука і тэхніка, 1992. — 63 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Саганович Генадзь.** Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астровскі. — Мн.: Навука і тэхніка, 1992. — 62 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Саганович Генадзь.** Войска Вялікага Княства Літоўскага ў XVI—XVII стст. — Мн.: Навука і тэхніка, 1994. — 79 с.: іл.
- Саганович Генадзь.** Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. — Мн.: Энцыклапедыкс, 2001. — 413 с.: іл.
- Саганович Генадзь.** Невядомая вайна: 1654—1667. — Мн.: Навука і тэхніка, 1995. — 144 с.: іл.
- Скорабагатаў Віктар.** Зайгралі спадчынныя куранты: Цыкл нарысаў з гісторыі прафесійной музычнай культуры Беларусі. — Мн.: Тэхнолагія, 1998. — 154 с.
- Скорабагатаў Віктар.** Абышоўся без славы...: Кампазітар Ян Тарасевіч. — Мн.: Тэхнолагія, 2001. — 139 с.: іл.
- Славутыя імёны Бацькаўшчыны: Зборнік. Вып. 1 / Уклад. У.Гілен і інш. — Мн.: Беларускі Фонд культуры, 2000. — 382 с.
- Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах / Уклад. А.Гес, У.Ляхоўскі, У. Міхнюк. — Мн.: Энцыклапедыкс, 2001. — 372 с.: іл. — (Бібліятэка часопіса “Беларускі Гістарычны Аглід”)
- Станкевіч Станіслаў.** Русіфікацыя беларускіх мовы ў БССР і супраціў русіфікацыі наму працэсу. — Мн.: Навука і тэхніка, 1994. — 79 с.
- 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі / Уклад. I.Саверчанка, З.Санько. — Мн.: Рэдакцыя газеты “Звязда”, 1993. — 80 с.: іл. (2-е выд. — Навука і тэхніка, 1994, 190 с.)
- Стужынская Ніна.** Беларусь мяцежная: З гісторыі антысавецкага ўзброенага супраціву. 20-я гады XX стагоддзя. — Вільня, 2000. — 255 с.: іл.
- Сямашка Яўген.** Армія Краёва на Беларусі. — Мн.: Бел. выд. т-ва “Хата”, 1994. — 269 с.
- Тарасаў Кастусь.** Беларусь: Гістарычнае падарожжа для дзяцей. — Мн.: Лекцыя, 1999. — 112 с.: іл.
- Тарасаў Кастусь.** Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны. — Мн.: Полымя, 1990. — 263 с.: іл. (2-е выд. — 1994, 270 с.)
- Тарасаў Сяргей.** Чарадзей сёмага веку Траяна: Усяслаў Палацкі. — Мн.: Навука і тэхніка, 1991. — 67 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Ткачоў Міхась.** Замкі і людзі. — Мн.: Навука і тэхніка, 1991. — 184 с.: іл.
- Туронак Юрка.** Беларусь пад нямецкай акупацыяй. — Мн.: Беларусь, 1993. — 236 с.: іл.
- Урбан Паўла.** Старажытныя ліцьвіны: Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасць. — Мн.: Тэхнолагія, 2001. — 216 с.
- Цітоў Анатоль.** Геральдыка беларускіх местаў (XVI—пачатак XX ст.). — Мн.: Полымя, 1998. — 287 с.: іл.
- Цітоў Анатоль.** Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сферагістыкі. — Мн.: Полымя, 1993. — 239 с.: іл.
- Цывікевіч Аляксандар.** “Западно-руссізм”: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / Пасъял. А.Ліса. 2-е выд. — Менск: Навука і тэхніка, 1993. — 352 с.
- Чарняўскі Міхась.** Вогнепаклоннікі. — Мн.: Аракул, 1996. — 264 с.: іл. — (Школьная бібліятэка)
- Чарняўскі Міхась.** Ілюстраваная гісторыя старажытнай Беларусі. — Мн.: Нар. асвета, 1997. — 223 с.: іл.
- Чарняўскі Міхась.** Правадыры крылатых вершнікаў: Ян Кароль Хадкевіч. — Мн.: Тэхнолагія, 1998. — 61 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Чаронка Вітаўт.** Імя ў летапісе / Прадм. А.Сідарэвіча. — Мн.: Полымя, 1994. — 559 с.: іл.
- Чаронка Вітаўт.** Уладары Вялікага Княства. — Мн.: Полымя, 1996. — 638 с.: іл.
- Ширяев Евгений.** Беларусь: Русь Белая, Русь Чорная и Літва в картах. — Мн.: Навука і тэхніка, 1991. — 118 с.: іл.
- Шчакаціхін Мікола.** Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Т. 1. — Мн.: Навука і тэхніка, 1993. — 336 с.: іл.
- Шылдоўскі Вячаслаў.** Рысы майго пакалення. — Мн.: БелФранс, 2001. — 215 с.: іл.
- Юрэвіч Лявон.** Вырваныя бачыны: Да гісторыі Саюзу Беларускага Моладзі. — Мн.: Энцыклапедыкс, 2001. — 212 с.: іл. — (Бібліятэка часопіса “Беларускі Гістарычны Аглід”)
- Юрэвіч Лявон.** Жыцьцё пад агнём: Партрэт Барыса Рагулі на фоне яго эпохі. — Менск, 1999. — 255 с.: іл. — (Спэцыяліст часопіса “Arche”)
- Юхно Язэп, Емельянчык Уладзімір.** “Нарадзіўся я ліцьвінам...”: Тадэвуш Касцюшка. — Мн.: Навука і тэхніка, 1994. — 68 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Ягоўдзік Уладзімір.** Сем цудаў Беларусі. — Мн.: Кавалер Паблішэрс, 1999. — 31 с.: іл. — (Сем цудаў Беларусі)
- Янушкевіч Язэп.** Неадменны сакратар Адраджэння: Вацлаў Ластоўскі. — Мн.: Навука і тэхніка, 1995. — 68 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)
- Ярмоленка Валер.** За даляглядам Айкумены: Іван Чэрскі. — Мн.: Навука і тэхніка, 1995. — 59 с.: іл. — (Наши славутыя землякі)

ЗМЕСТ

1. ЯКІЯ СТАРАЖЫТНЫЯ ПЛЯМЁНЫ БЫЛІ НАШЫ- МІ ПРОДКАМІ? (Міхась Чарняўскі)	7	29. ЧЫМ ВЫЗНАЧЫЛІСЯ БЕЛАРУСЫ Ў БІТВЕ ПАД ДУБРОЎНАЙ? (Вінцусь Гасевіч)	42
2. КАЛІ НА БЕЛАРУСКАЙ ЗЯМЛІ З'ЯВІЛІСЯ КУР- ГАНЫ? (Міхась Чарняўскі)	8	30. КАЛІ Ў БЕЛАРУСІ ПАСЛЯЛІСЯ ГАБРАІ? (Эмануіл Іофе)	43
3. ЯКІХ БАГОЎ ШАНАВАЛІ НАШЫЯ ПРОДКІ Ў ДАХРЫСЦІЯНСКІЯ ЧАСЫ? (Эдвард Зайкоўскі)	9	31. ЯКІ ЎДЗЕЛ БРАЛІ БЕЛАРУСЫ Ў ГУСІЦКІХ ВОЙ- НАХ? (Уладзімір Арлоў)	45
4. ЯКІЯ БЕЛАРУСКІЯ ДЗЯРЖАВЫ БЫЛІ Ў СТАРА- ЖЫТНАСЦІ? (Міхась Чарняўскі)	10	32. ХТО ТАКІ КАЗІМІР ЯГАЙЛАВІЧ? (Павел Лойка)	47
5. ХТО ТАКІЯ РАГВАЛОД І РАГНЕДА? (Сяргей Тарасаў)	11	33. ЧАГО ДАМАГАЛАСЯ МАРФА ПАСАДНІЦА? (Вінцусь Гасевіч)	48
6. КАЛІ ПРЫЙШЛО Ў БЕЛАРУСЬ ХРЫСЦІЯНСТВА? (Сяргей Тарасаў)	13	34. ШТО ТАКОЕ МАГДЭБУРГСКАЕ ПРАВА? (Язэп Юхно)	49
7. ЦІ БЫЎ СТАРАЖЫТНАРУСКІ НАРОД? (Сяргей Тарасаў)	14	35. ШТО ТАКОЕ ШЛЯХТА? (Уладзімір Крукоўскі)	52
8. У ЯКІМ ЧАСЕ ПОЛАЦКАЕ КНЯСТВА ДАСЯГНУ- ЛА НАЙБОЛЬШАЕ ВЕЛІЧЫ? (Сяргей Тарасаў)	16	36. ЧЫМ АДМЕТНАЕ КНЯЖАННЕ АЛЯКСАНДРА? (Павел Лойка)	53
9. ХТО ТАКАЯ ЕЎФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ? (Уладзімір Арлоў)	17	37. ХТО ТАКІ КАСТУСЬ АСТРОЖСКІ? (Вінцусь Гасевіч)	54
10. ХТО ТАКІ КІРЫЛА ТУРАЎСКІ? (Аляксей Мельнікаў)	19	38. ХТО ЗДАБЫЎ СЛАВУ “ЛІТОЎСКАГА ГЕРКУЛЕ- СА”? (Уладзімір Арлоў)	56
11. ЧЫМ ВЫЗНАЧЫЎСЯ РАСЦІСЛАЎ СМАЛЕНСКІ? (Уладзімір Арлоў)	20	39. ХТО ТАКІ ЖЫГІМОНТ СТАРЫ? (Павел Лойка)	57
12. ХТО ТАКІЯ КЛІМ СМАЛЯЦІЧ І АЎРАМ СМАЛЕН- СКІ? (Аляксей Мельнікаў)	21	40. У ЯКІХ БІТВАХ БЕЛАРУСЫ ПЕРАМАГАЛІ КРЫМ- СКІХ ТАТАРАЎ? (Вінцусь Гасевіч)	58
13. ЦІ БЫЛА НА БЕЛАРУСІ МАНГОЛА-ТАТАРСКАЯ НЯВОЛЯ? (Вінцусь Гасевіч)	22	41. ХТО ЗАСНАВАЎ БЕЛАРУСКАЕ КНІГАДРУКАВАН- НЕ? (Вячаслаў Чамярыцкі)	60
14. ХТО ТАКІ МЕРКУР СМАЛЕНСКІ? (Уладзімір Арлоў)	23	42. ХТО ТАКІ МІКОЛА ГУСОЎСКІ? (Алесь Жлутка)	62
15. ЯК АДБІВАЛІСЯ НАШЫЯ ПРОДКІ АД КРЫЖА- КОЎ? (Сяргей Тарасаў)	24	43. КАЛІ БЫЛО ЗАПАЧАТКАВАНАЕ БЕЛАРУСКАЕ КАНСТЫТУЦЫНАЕ ПРАВА? (Язэп Юхно)	64
16. ЧЫМ СЛАВУТЫ ДАВЫД ГАРАДЗЕНСКІ? (Сяргей Тарасаў)	26	44. ШТО ТАКОЕ ПАНЫ-РАДА? (Павел Лойка)	65
17. ЦІ ПРАЎДА, ШТО ЛІТОЎЦЫ ЗАВАЁЎВАЛІ БЕЛА- РУСЬ? (Мікола Ермаловіч)	27	45. ШТО ТАКОЕ ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ? (Іван Саверчанка)	66
18. ХТО ТАКІ МІНДОЎГ? (Алесь Жлутка)	28	46. ЧАМУ Ў БЕЛАРУСІ МАСКОЎСКАГА ЦАРА ИВА- НА IV НАЗЫВАЮЦЬ ЖАХЛЫМ? (Вінцусь Гасевіч)	70
19. АДКУЛЬ ПАЙШЛО НАЙМЕННЕ “ЛІТВА”? (Алесь Жлутка)	29	47. З КІМ БІЛІСЯ НАШЫЯ ПРОДКІ НА ИВАН-ПОЛІ? (Уладзімір Арлоў)	72
20. ХТО ТАКІ ГЕДЗІМІН? (Вітаўт Чаропка)	31	48. ШТО ТАКОЕ ВАЛОЧНАЯ ПАМЕРА? (Валянцін Голубеў)	73
21. КАЛІ РАСПАЧАЛОЛСЯ СУПЕРНІЦТВА ПАМІЖ ВІЛЬНЯЙ І МАСКВОЙ? (Вінцусь Гасевіч)	32	49. ШТО ТАКОЕ ЛЮБЛІНСКАЯ ВУНІЯ? (Іван Саверчанка)	75
22. ЯКАЯ МОВА БЫЛА ДЗЯРЖАЎНАЙ У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ? (Уладзімір Свяжынскі)	33	50. ШТО ТАКОЕ РЭЧ ПАСПАЛАТАЯ? (Іван Саверчанка)	76
23. ХТО ТАКІ АЛЬГЕРД? (Вітаўт Чаропка)	34	51. ЯКОЕ МЕСЦА Ў НАШАЙ ГІСТОРЫИ ЗАЙМАЕ СЦЯПАН БАТУРА? (Павел Лойка)	78
24. ХТО ТАКІЯ ТРЫ ВІЛЕНСКІЯ ПАКУТНІКІ? (Мікола Матрунчык)	35	52. ШТО ТАКОЕ РЭФАРМАЦЫЯ? (Іван Саверчанка)	80
25. ХТО ТАКІ ЯГАЙЛА? (Вітаўт Чаропка)	36	53. ЗА ШТО Ў СВЕЦЕ ШАНУЮЦЬ СЫМОНА БУД- НАГА? (Іван Саверчанка)	82
26. ШТО ТАКОЕ КРЭЎСКАЯ ВУНІЯ? (Язэп Юхно)	37	54. ХТО ТАКІ ВАСІЛЬ ЦЯПІНСКІ? (Браніслава Валюжэніч)	84
27. ЧАМУ ВІТАЎТА НАЗЫВАЮЦЬ ВЯЛІКІМ? (Вітаўт Чаропка)	38	55. ХТО ЗАСЛУЖЫЎ ІМЯ “ВІЛЕНСКАГА АЛЬДА”? (Зьміцер Санько)	85
28. АДКУЛЬ З'ЯВІЛІСЯ Ў НАС ТАТАРЫ? I (Ібрагім Канапаўкі)	40	56. АДКУЛЬ І КАЛІ ПРЫЙШЛО Ў БЕЛАРУСЬ КАТА- ЛІЦТВА? (Алесь Жлутка)	87

57. ХТО ТАКІ АСТАФЕЙ ВАЛОВІЧ? <i>(Іван Саверчанка)</i>	89	84. ХТО ТАКІ ТАДЭВУШ РЭЙТАН? <i>(Уладзімір Емяльянчык)</i>	129
58. ХТО ТАКІ ЛЕЎ САПЕГА? <i>(Іван Саверчанка)</i>	90	85. ЯК БЕЛАРУСЫ СТРАЦЛІ СВАЮ ДЗЯРЖАЎ-НАСЦЬ? (Іван Саверчанка)	130
59. КАЛІ БЫЛА ВЫДАДЗЕНЯ ПЕРШАЯ БЕЛАРУСКАЯ ГРАМАТЫКА? (Алена Яскевіч)	91	86. КАЛІ Ў БЕЛАРУСІ ПАСЯЛІСЯ РАСЕЙЦЫ? <i>(Уладзімір Арлоў)</i>	132
60. ХТО ЗАСНАВАЎ КНІГАДРУКАВАННЕ Ў МАСКВЕ? <i>(Іван Саверчанка)</i>	94	87. ШТО ТАКОЕ “ПАЎЛАЎСКАЯ РЭСПУБЛІКА”? <i>(Уладзімір Арлоў)</i>	134
61. ШТО ТАКОЕ БРАЦТВЫ? <i>(Іван Саверчанка)</i>	95	88. ХТО ТАКІ ТАДЭВУШ КАСЦЮШКА? <i>(Язэп Юхно)</i>	135
62. ХТО ТАКІЯ ЕЗУІТЫ? <i>(Аляксандр Бельскі)</i>	97	89. ЯКІ СЛЕД У ГІСТОРЫ БЕЛАРУСІ ПАКІНУЎ А.СУВОРАЎ? (Кастусь Тарасаў)	137
63. ШТО ТАКОЕ БЕРАСЦЕЙСКАЯ ВУНІЯ? <i>(Іван Саверчанка)</i>	99	90. НА ЧЫМ БАКУ БЫЛІ БЕЛАРУСЫ Ў ВАЙНЕ 1812 ГОДА? (Кастусь Тарасаў)	138
64. ШТО ТАКОЕ ВУНІЯЦТВА? <i>(Леанід Лыч)</i>	100	91. ЯК БЕЛАРУСЫ ЗМАГАЛІСЯ СУПРАЦЬ РАСЕЙСКАГА ПАНАВАННЯ? (Уладзімір Арлоў)	139
65. ЧАМУ НАШЫЯ МАГНАТЫ ПЕРАХОДЗІЛІ Ў КАТАЛІЦТВА? (Алесь Жлутка)	101	92. ХТО ТАКІЯ ФІЛАМАТЫ? <i>(Кастусь Цвірка)</i>	142
66. КАЛІ Ў БЕЛАРУСІ БЫЎ ЗАСНАВАНЫ ПЕРШЫ ЎНІВЕРСІТЭТ? (Алесь Жлутка)	103	93. ШТО ТАКОЕ ПОЛАЦКАЯ АКАДЭМІЯ? <i>(Уладзімір Арлоў)</i>	143
67. ХТО ТАКІ ЯЗАФАТ КУНЦЭВІЧ? <i>(Уладзімір Арлоў)</i>	105	94. ЯК ВУНІЯТЫ ВЯРНУЛІСЯ Ў ПРАВАСЛАЎЕ? <i>(Уладзімір Арлоў)</i>	145
68. ШТО ТАКОЕ ЛІТОЎСКАЯ МЕТРЫКА? <i>(Павел Лойка)</i>	106	95. ХТО ТАКІ КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ? <i>(Язэп Янушкевіч)</i>	146
69. ЦІ БЫЎ “ЗАЛАТЫ ВЕК” У ГІСТОРЫ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАВЫ? (Алег Лойка)	107	96. ШТО ТАКОЕ “ЗАПАДНО-РУССИЗМ”? <i>(Пётра Лесаўчук)</i>	147
70. ЧЫМ СЛАВУТЫ ЯН КАРОЛЬ ХАДКЕВІЧ? <i>(Вінцусь Гасевіч)</i>	110	97. ЯК ЗДАРЫЛАСЯ, ШТО ЖАМОЙЦЬ ПАЧАЛА НАЗЫВАЦЦА ЛІТВОЮ? (Алесь Краўцэвіч)	149
71. ЯКАЯ МАРСКАЯ БІТВА ЎВАЙШЛА Ў ЛЕТАПІС БЕЛАРУСКАЙ ВАЙСКОВАЙ СЛАВЫ? <i>(Міхась Чарніўскі)</i>	112	98. АДКУЛЬ Ў БЕЛАРУСІ ЎЗЯЛІСЯ ПАЛЯКІ? <i>(Юрась Калачынскі)</i>	150
72. ХТО ТАКІЯ ЛІСОЎЧЫКІ? <i>(Міхась Чарніўскі)</i>	113	99. ХТО ТАКІ БРАНІСЛАЎ ЭПІМАХ-ШЫПІЛА? <i>(Язэп Янушкевіч)</i>	153
73. ЧЫМ ВЫЗНАЧАЙСЯ ЯНУШ РАДЗІВІЛ? <i>(Вінцусь Гасевіч)</i>	115	100. КАЛІ ПАЎСТАЛА ПЕРШАЯ БЕЛАРУСКАЯ ПАЛІТЫЧНАЯ ПАРТЫЯ? (Міхась Біч)	154
74. ЯКАЯ МОВА БЫЛА ДАЎНЕЙ СРОДКАМ ДЫПЛАМАТИЧНЫХ ДАЧЫНЕНЯЎ ВА ЎСХОДНЯЙ ЭЎРОПЕ? (Вінцук Вячорка)	116	101. ХТО ТАКІЯ ІВАН І АНТОН ЛУЦКЕВІЧЫ? <i>(Анатоль Сідарэвіч)</i>	156
75. ХТО ВЫНАЙШАЎ ШМАТСТУПЕНЕВУЮ РАКЕТУ? (Міхась Ткачоў)	117	102. ХТО ТАКІ ВАЦЛАЎ ІВАНОЎСКІ? <i>(Міхась Біч)</i>	158
76. ШТО РАБІЛІ БЕЛАРУСЫ Ў МАСКВЕ Ў XVII СТАГОДЗІ? (Алег Трусаў)	118	103. ХТО ТАКІ ВАЦЛАЎ ЛАСТОЎСКІ? <i>(Юрась Калачынскі)</i>	160
77. ХТО ТАКІ АНДРЭЙ БАБОЛЯ? <i>(Юрась Быкаў)</i>	120	104. ЧАМУ ЧАС НАШАГА АДРАДЖЭННЯ ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ НАЗЫВАЕЦЦА “НАШАНІЎ-СКІМ КРУГАБЕГАМ”? <i>(Міхась Біч)</i>	161
78. ХТО СТВАРЫЎ ЛІТАРЫ, ЯКІМІ МЫ СЁННЯ КАРЫСТАЕМСЯ? (Вінцук Вячорка)	122	105. ЯК АДВЫВАЛАСЯ КАСТРЫЧНІЦКАЯ РЭВАЛЮЦІЯ Ў БЕЛАРУСІ? (Ніна Стужынскія)	163
79. ХТО ТАКІ СІЛЬВЕСТР КОСАЎ? <i>(Іван Саверчанка)</i>	123	106. ЧАМУ КАМУНІСТЫ РАЗАГНАЛІ ПЕРШЫ ЎСЕБЕЛАРУСКІ КАНГРЭС? <i>(Уладзімір Казбярук)</i>	164
80. ЦІ БЫЛІ Ў БЕЛАРУСІ КАЗАКІ? <i>(Вінцусь Гасевіч)</i>	124	107. ЦІ БЫЛА БНР МАРЫЯНЕТКАВАЙ ДЗЯРЖАВАЙ? <i>(Тацяна Процька)</i>	165
81. ШТО ТАКОЕ “ЛІБЭРУМ ВЕТА”? <i>(Павел Лойка)</i>	126	108. У ЯКІХ МЕЖАХ БЫЛІ АБВЕШЧАНЫЯ БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАЯ РЭСПУБЛІКА І БССР? <i>(Міхась Біч)</i>	167
82. ЯКАЯ ПРЫЧЫНЫ ЗАНЯПАДУ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА? (Вінцусь Гасевіч)	126	109. ЦІ БЫЛА Ў БЕЛАРУСІ ГРАМАДЗЯНСКАЯ ВАЙНА? <i>(Ніна Стужынскія)</i>	169
83. ЯКАЯ РОЛЯ Ў НАШАЙ ГІСТОРЫ НАЛЕЖЫЦЬ ПЯТРУ І? (Уладзімір Арлоў)	127	110. ХТО ТАКАЯ ПАЛУТА БАДУНОВА? <i>(Тацяна Процька)</i>	170
		111. ХТО ТАКІ КАСТУСЬ ЕЗАВІТАЎ? <i>(Валер Герасімаў)</i>	172

112. ЯК ДЗЯЛІЛ БЕЛАРУСЬ У БЕРАСЦІ, МАСКВЕ І РЫЗЕ? (<i>Анатоль Сідарэвіч</i>)	173
113. ЧАМУ БАЛЬШАВІКІ ПАЙШЛІ НА СТВАРЭННЕ БССР? (<i>Уладзімір Казбярук</i>)	175
114. ЯКІЯ ЗЕМЛІ БЫЛІ АДАБРАНЫЯ АД БССР МАСКВОЮ Ў 1919 ГОДЗЕ И НЕ ВЕРНУТЫЯ ДАГЭТУЛЬ? (<i>Міхась Біч</i>)	176
115. ДЗЕ Ў БЕЛАРУСІ БЫЛІ АРГАНІЗАВАНЫЯ ПАЎ- СТАННІ СУПРАЦЬ КАМУНІСТАЎ? (<i>Анатоль Сідарэвіч</i>)	177
116. ЗА ШТО ВАЯВАЎ СТАНІСЛАЎ БУЛАК-БАЛАХО- ВІЧ? (<i>Ніна Стужынская</i>)	178
117. ШТО ТАКОЕ СЛУЦКІ ЗБРОЙНЫ ЧЫН? (<i>Ганна Сурмач</i>)	180
118. ЦІ СКАСАВАЛА БЕРЛІНСКАЯ КАНФЕРЭНЦЫЯ БНР? (<i>Тацяна Процька</i>)	181
119. ШТО ТАКОЕ “ПРАЦЭС ЛІСТАПАДА”? (<i>Ніна Стужынская</i>)	182
120. ЗА ШТО ЗМАГАЛІСЯ ВАЯРЫ “ЗЯЛЁНАГА ДУ- БА”? (<i>Ніна Стужынская</i>)	183
121. ЧАМУ БАЛЬШАВІКІ ДАЗВОЛІЛ БЕЛАРУСІЗА- ЦЫЮ? (<i>Тацяна Процька</i>)	185
122. ШТО ТАКОЕ “МАНГОЛЬСКІ ПРАЕКТ”? (<i>Язэн Янушкевіч</i>)	187
123. ЧАМУ БЫЛА РАЗГРОМЛЕНАЯ БЕЛАРУСКАЯ СЯЛЯНСКА-РАБОТНІЦКАЯ ГРАМАДА? (<i>Арсень Ліс</i>)	188
124. ХТО ТАКІ МЕЛЬХІСЭДЭК? (<i>Тацяна Процька</i>)	190
125. ЯК АДБЫВАЛАСЯ КАЛЕКТЫВІЗАЦЫЯ? (<i>Тацяна Процька</i>)	192
126. ЯК УСТАЛЁЎВАЛАСЯ ТАТАЛІТАРНАЯ СІСТЭ- МА Ў БССР? (<i>Тацяна Процька</i>)	194
127. ЯКІЯ ПЛАСТЫ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА НАЙ- БОЛЬШ ПАЦЯРПЕЛІ АД КАМУНІСТЫЧНАГА ТЭРОРУ? (<i>Тацяна Процька</i>)	196
128. ЯК БАЛЬШАВІКІ РЭФАРМАВАЛІ БЕЛАРУСКУЮ МОВУ? (<i>Янка Войніч</i>)	198
129. КАЛІ ПАЎСТАЎ ХРЫСЦІЯНСКА-ДЭМАКРАТЫЧ- НЫ РУХ У БЕЛАРУСІ? (<i>Юрась Быкаў</i>)	200
130. ЯКІЯ БЫЛІ МЭТЫ ПОЛЬСКАГА ЗМАГАННЯ З БЕЛАРУСКІМ НАЦЫЯНАЛЬНЫМ РУХАМ У ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ? (<i>Юрась Калачынскі</i>)	201
131. ЯК ВІЛЬНЯ СТАЛАСЯ ЖАМОЙЦКІМ ГОРАДАМ? (<i>Эдвард Зайкоўскі</i>)	203
132. ДЗЕ БЕЛАРУСЫ ЗМАГАЛАСЯ СУПРАЦЬ ФА- ШЫЗМУ? (<i>Леў Мірачыцкі</i>)	206
133. ЯКУЮ РОЛЮ АДЫГРАЛІ САВЕЦКІЯ СПЕЦ- СЛУЖБЫ ПАД ЧАС НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫ БЕЛАРУСІ? (<i>Тацяна Процька</i>)	207
134. СУПРАЦЬ КАГО ВАЯВАЛА АРМІЯ КРАЁВА Ў БЕЛАРУСІ? (<i>Алесь Чобат</i>)	209
135. ШТО ТАКОЕ САЮЗ БЕЛАРУСКІХ ПАТРЫЁТАЎ? (<i>Міхась Чарняўскі</i>)	211
136. ХТО ТАКІ РАСЦІСЛАЎ ЛАПІЦКІ? (<i>Міхась Чарняўскі</i>)	213
137. ШТО ТАКОЕ ЦЭНТР БЕЛАРУСКАГА ВЫЗВАЛЕН- ЧАГА РУХУ? (<i>Эрнэст Ялугін</i>)	214
138. ЦІ БЫЛА КПБ ПАРТЫЯЙ? (<i>Тацяна Процька</i>)	216
139. ДЗЕ Ў СВЕЦЕ ЖЫВУЦЬ БЕЛАРУСЫ? (<i>Леў Мірачыцкі</i>)	218
140. ЯКІХ СЛАВУТЫХ Людзей ДАЛА СВЕТУ БЕЛА- РУСЬ? (<i>Адам Мальдзіс</i>)	220
141. ЯКІЯ ВОЙНЫ ПРЫНЕСЛІ НАЙБОЛЬШЯ СТРАТЫ НАРОДУ БЕЛАРУСІ? (<i>Кастусь Тарасаў</i>) ..	221
142. ЯКІ ЛЁС СТАРАДАҮНІХ МУЗЕЙНЫХ і БІБЛІЯ- ТЭЧНЫХ ЗБОРАЎ У БЕЛАРУСІ? (<i>Адам Мальдзіс</i>) ..	223
143. ЯК ЧУЖЫНЦЫ СКАРЫСТОЎВАЛІ ІСНАВАННЕ Ў БЕЛАРУСІ РОЗНЫХ РЭЛІГГІЙ? (<i>Юрась Калачынскі</i>)	225
144. ЯКІЯ ВЫДАТНЫЯ ПОЛЬСКІЯ ДЗЕЯЧЫ З ПАХО- ДЖАННЯ БЕЛАРУСЫ? (<i>Адам Мальдзіс</i>)	227
145. ЯКІЯ ДЗЕЯЧЫ РАСЕЙСКАЕ НАВУКІ і КУЛЬ- ТУРЫ З ПАХОДЖАННЯ БЕЛАРУСЫ? (<i>Вінцук Вячорка</i>)	228
146. ЯК БЕЛАРУСЫ НАЗЫВАЛИ СЯБЕ і СВАЮ МОВУ Ў РОЗНЫЯ ЧАСЫ? (<i>Вінцук Вячорка</i>)	229
147. ЯК УЗНІКЛІ НАШЫ ДЗЯРЖАЎНЯ СІМВАЛЫ? (<i>Міхась Чарняўскі</i>)	230
148. ЯКІЯ ГАРАДЫ БЫЛІ СТАЛІЦАМі БЕЛАРУСІ? (<i>Міхась Чарняўскі</i>)	232
149. ЯКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ РЭЛІКВІЯ НАЙКАШ- ТОЎНЕЙШАЯ ДЛЯ БЕЛАРУСАЎ? (<i>Уладзімір Арлоў</i>)	232
150. ЯКІЯ ГІСТАРЫЧНЫ ДАТЫ ПАВІННЫ ПАМЯ- ТАЦЬ І ШАНАВАЦЬ БЕЛАРУСЫ? (<i>Вінцук Вячорка</i>)	233
КНІГІ ДЛЯ ДАДАТКОВАГА ЧЫТАННЯ	234

Навукова-папулярнае выданне

150 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі

Укладальнікі

Санько Зыміцер
Саверчанка Іван

Рэдактары

Алесь Храмцэвіч, Уладзімір Маруцік

Карэктар
Яніна Татарыцкая

Мастацкае афармленне вокладкі
Віталь Еўдакімаў

Тэхнічны рэдактар
Ала Зіновіч

Макетаванне
Наталля Санько

Падпісана ў друк 25.03.02. Фармат 60 × 84¹/₈. Папера афсетная. Гарнітура Times ET.

Афсетны друк. Ум. друк. арк. 27,9. Наклад 3000 асобнікаў. Заказ № 4682.

Друкарня “Karčan”. Žalgirio 96/2. 2645 Vilnius, Lithuania.